

UDK 811.16+821.16.09(05)

ISSN 0350-6894 (tisk - print)

ISSN 1855-7570 (splet - online)

SLAVISTIČNA REVIJA

ČASOPIS ZA JEZIKOSLOVJE IN LITERARNE VEDE
JOURNAL FOR LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES

SRL 2016
1

IZDAJA – ISSUED BY: SLAVISTIČNO DRUŠTVO SLOVENIJE

SRL	LETNIK VOLUME 64	ŠT. NO. 1	STR. 1–78	LJUBLJANA	JANUAR– MAREC 2016
-----	---------------------	--------------	-----------	-----------	-----------------------

VSEBINA

RAZPRAVE

Boris Юстинович НОРМАН, Михаил Юрьевич МУХИН: О синтаксическом компоненте лексической семантики	1
Jurij BON, Urška PERENIČ: Eksperimentalna uporaba kvantitativne elektroencefalografije pri analizi (literarnega) branja: Časovno-frekvenčna analiza	13
Marjeta VRBINC, Alenka VRBINC: Strukturni in vsebinski vidiki opomb o rabi v didaktičnem dvojezičnem slovarju za dekodiranje	33
Анна ЛИТВИНА, Фёдор УСПЕНСКИЙ: Ожидаемые парадоксы в последнем стихотворении Г. Р. Державина «Река времен в своем стремленьи...»	47
Anka M. VUČINIČ GUIČ: Postmodernistični elementi v poeziji Jevrema Brkovića	61

OCENE – POROČILA – ZAPISKI – GRADIVO

Silvo TORKAR: Zizenčeli in njegovo <i>Zafhtitno vofhejne</i>	71
Lidija REZONIČNIK, Nina ZAVAŠNIK: Mednarodno znanstveno srečanje mladih humanistov: Slovanski jeziki na stičišču kultur	74

Slavistična revija (<http://www.srl.si>) je ponujena pod licenco: Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.

Izdajatelj – Issued by: Slavistično društvo Slovenije

Odgovorni urednik – Executive Editor: Miran Hladnik (Univerza v Ljubljani)

Glavni urednik za literarne vede – Editor in Chief for Literary Studies: Vladimir Osolnik (Univerza v Ljubljani)

Glavna urednica za jezikoslovje – Editor in Chief for Linguistics: Ada Vidovič Muha (Univerza v Ljubljani)

Tehnična urednica – Technical Editor: Urška Perenič (Univerza v Ljubljani)

Spletni urednik – Web Editor: Blaž Podlesnik (Univerza v Ljubljani)

Člani – Members: Aleksandra Derganc, Miha Javornik, Irena Orel, Tomo Virk, Andreja Žele (Univerza v Ljubljani), Nina Mečkowska (Univerza v Minsku), Timothy Pogačar (Državna univerza Bowling Green), Ivo Pospšil (Masarykova univerza, Brno)

Časopisni svet – Advisory Council: Marko Jesenšek (Univerza v Mariboru), Janko Kos, Franc Zadavec (SAZU, Ljubljana)

Naslov uredništva – Address: Slavistična revija, Aškerčeva 2/II, 1000 Ljubljana, Slovenija

Račun pri Slavističnem društvu Slovenije: 02083-018125980 (za SR). Naročnina velja do odpovedi. Odpovedi le ob koncu leta. Cena letnika za posameznike 22 €, za člane Slavističnega društva Slovenije 15,50 €, za študente 8,50 €, za inštitucije in knjigarne 33 €, za tujino 35 €.

Annual subscription price: individuals 22 €, members of Slavistično društvo Slovenije 15,50 €, students 8,50 €, institutions and bookstores 33 €, outside of Slovenia 35 €.

Natisnil – Printed by: Biografika Bori, Ljubljana

Naklada – Circulation: 390 izvodov – 390 copies

Vključenost Slavistične revije v podatkovne baze – Slavistična revija is indexed/abstracted in: Digitalna knjižnica Slovenije (dLib), DOAJ, Scopus (Elsevier), EBSCO, Cabell's Directories of Publishing Opportunities, Bibliographie Linguistique (BL), European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS), Modern Language Association of America (MLA) Directory of Periodicals (New York), Cambridge Scientific Abstracts (CSA), Linguistic Abstracts (Uni Arizona), ProQuest Online Information Service

UDK 811.161.1'374:811.161.1'367

Борис Юстинович Норман

Белорусский государственный университет (Белоруссия)

boris.norman@gmail.com

Михаил Юрьевич Мухин

Уральский федеральный университет (Российская Федерация)

mu-hi@ya.ru

О СИНТАКСИЧЕСКОМ КОМПОНЕНТЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ¹

В статье утверждается, что в лексическое значение слова входит синтаксический компонент, который конденсирует в себе предыдущие употребления слова и в значительной мере предсказывает (предопределяет) возможности его дальнейшего использования. Связь лексического значения и синтаксических признаков демонстрируется на примере таких русских глаголов, как *добавлять* и *дополнять*, *обучать* и *преподавать*, *врать* и *обманывать* и др.

Ключевые слова: глагол, лексическое значение, синтаксическая структура, прямой объект, управление, прагматика

The article confirms that lexical meaning of a word includes syntactic component which condenses all previous uses of the word and predicts considerable possibilities of its future use. The link between the meaning and syntactic features is demonstrated on the example of Russian verbs *dobavlyat'* and *dopolnyat'* [to add], *obuchat'* and *prepodavat'* [to teach], *vrat'* and *obmanyvat'* [to deceive] and some others.

Keywords: verb, lexical meaning, syntactic structure, direct object, government, pragmatics

0 Исходная для нас гипотеза заключается в том, что в лексическую семантику слова встроен синтаксический компонент, обобщающий все употребления данного слова в предыдущих контекстах и в значительной степени предопределяющий дальнейшие его употребления. Наиболее очевиден этот компонент в составе глагольного значения, что объясняется особой — организующей — функцией глагола в предложении. Синтаксический компонент в принципе отражает организацию соответствующего фрейма, однако он может «выхватывать» из этого фрейма какие-то детали (слоты), а какие-то другие — «не замечать», оставлять в тени. Изменение (замена) синтаксического компонента в конечном счете свидетельствует об изменении лексического значения глагола.

¹ Исследование выполнено при поддержке Программы повышения конкурентоспособности Уральского федерального университета (номер соглашения 02.A03.21.0006), а также Российского фонда фундаментальных исследований — проект № 16-06-00340 «Отношения противоположности в словаре и дискурсе: лексикографический, когнитивно-дискурсивный и лингвокультурологический аспекты».

1 Носитель языка использует в своей речи то или иное слово с его синтаксическими интенциями интуитивно и спонтанно. Как писал О. Есперсен, «большая часть этих действий определяется тем, что говорящий сам делал в подобных ситуациях, а последнее, в свою очередь, тем, что ему приходилось неоднократно слышать от других» (Есперсен 1958: 28). Но задача лингвиста — вскрыть мотивировку этого выбора, в том числе показать, что за внешне синонимичными глаголами стоит разный «взгляд» на ситуацию. Продолжим цитату из Есперсена: «Грамматика, таким образом, становится частью лингвистической психологии или психологической лингвистики» (Там же).

Удобный исходный материал для такого исследования — словари. В нашем случае основной материал для наблюдений будет извлечен из составленного под руководством Л.Г. Бабенко «Экспериментального синтаксического словаря» (РГП ЭСС). Все глаголы разнесены здесь по семантическим моделям, «отражающим типовые ситуации процессуально-событийного мира» (из аннотации к изданию).

1.1 Допустим, мы имеем дело с ситуацией, в которой к некоему большому и множественному объекту присоединяется некая малая часть (которая войдет в состав большого объекта). В словаре она описывается так: «Признак предмета количественно изменяется (уменьшается, увеличивается) самопроизвольно или в результате какого-л. воздействия» (РГП ЭСС: 291). Одна из двух базовых семантических моделей — это «субъект — предикат изменения количественного признака — объект» (Там же). А среди лексических вариантов этой модели, среди прочих (*вычитать что из чего, приумножить что, расширять что* и т. д.), указаны глаголы *дополнять что чем* и *добавлять что к чему*. Вот они нас сейчас и будут интересовать.

В одном случае, очевидно, говорящий концентрирует свое внимание на целом (на множественном объекте): *Я дополнил вторую главу новым разделом*. Во втором случае в светлое поле внимания попадает та часть (элемент), которая присоединяется к целому: *Я добавил новый раздел ко второй главе* (или: *во вторую главу*). Получается, что лексическое значение глаголов *добавлять* и *дополнять* различается главным образом своим синтаксическим компонентом: расстановкой участников ситуации и, соответственно, валентностями, которые должны быть в предложении открыты.

Ясно, что глаголы *добавлять* и *дополнять* имеют в своем значении «что-то общее», но достаточно ли этого общего для того, чтобы помещать их в один лексико-семантический класс? Считать их синонимами можно только при очень грубом и поверхностном подходе к фактам языка. Тогда, может быть, *добавлять (что к чему)* и *дополнять (что чем)* — это конверсивы? Ср. у Ю.Д. Апресяна: «Хотя... конверсивы служат для выражения различий, имеющих семантическую природу, эти различия связаны исключительно со способом осмысления говорящим некоторой ситуации; сама ситуация, например, ситуация выигрыша-проигрыша, остается при этом неизменной» (Апресян 1974: 258). Такой ответ тоже недостаточно верен — хотя бы потому, что объемы значений этих глаголов не совпадают. Это легко подтвердить примерами. Можно сказать *добавить соли в суп*, но невозможно **дополнить суп солью*.

Можно сказать: *добавить краску в раствор*, но нельзя: **дополнить раствор краской*. Можно сказать: *Твои слова добавили мне уверенности*, но нельзя: **Твои слова дополнили мою уверенность* и т. д.

И дело не только в том, что *добавлять* — значительно более частотный глагол, покрывающий, естественно, более широкий спектр ситуаций. По данным Национального корпуса русского языка (НКРЯ), частота употребления в речи *добавлять* почти в 10 раз выше, чем частота *дополнять*! Если пойти «вглубь» семантики этих глаголов, то мы обнаружим там периферийные, но дифференциальные семы, так или иначе соотносящиеся со структурой отражаемого фрейма. В *добавлять* присутствует неявное представление о «ручном» манипулировании (чего нет у *дополнять*) и о направленности действия (*добавить* можно не только *к чему-то*, но и *во что-то*); здесь менее, чем в *дополнять*, ощутима семантика префикса и т. п. Со своей стороны, в значении *дополнять* есть элемент ‘делать полным’, отсутствующий в *добавлять*. Вывод: *дополнять что чем* и *добавлять что к чему* (или *что во что*) — квазиконверсивы, см. (Апресян 1974: 275–76).

Интересно, что при речевой редукции приведенных выше выражений мы получим фразы с прямым дополнением, соответственно: *Я дополнил вторую главу* и *Я добавил новый раздел* (но не «*Я дополнил новым разделом*» и не «*Я добавил ко второй главе*»). Это подчеркивает функциональную значимость прямого объекта и его непосредственную связь с глагольной семантикой. Элиминированный же член предложения обозначает тот элемент фрейма, который «уходит в тень».

Как известно, операция свертывания синтаксической конфигурации служит своего рода тестом для установления характера синтаксических связей: «наш механизм интуитивного определения зависимости в структуре предложения основывается на возможности и направлении свертывания данного предложения» (Гаспаров 1971: 28).

Чрезвычайно важно в данном плане проверить наши интуитивные представления данными массива текстов. В частности, неопценимую помощь может нам оказать НКРЯ. По данным корпуса, полный вариант конфигурации с двумя «правыми» актантами *дополнить что чем* составляет в русских текстах около 27 % от всех вхождений на *дополнить что* (155 случаев из 573), в то время как полная конфигурация *добавить что к чему* не достигает и 1 % от всех зафиксированных случаев *добавить что* (42 примера из 4318) — см. диаграмму 1.

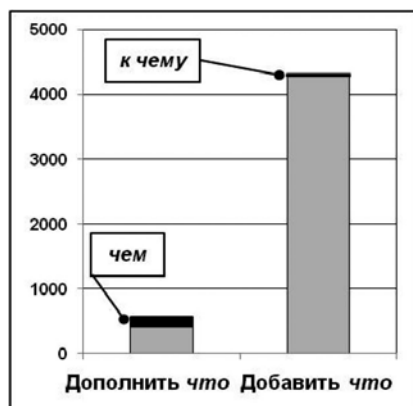

Диаграмма 1: Употребление глаголов *дополнить* и *добавить* с актантами в Национальном корпусе русского языка.

Это говорит, по-видимому, о том, что роль косвенного объекта в подобных ситуациях изначально «принижается» языком. Но если в каких-то случаях эта единица (отражающая, напомним, полноценный элемент референтной ситуации) переносится в пресуппозитивную часть языкового знания, то в других случаях она отодвигается в тень вплоть до почти полного упоминания.

2 В свое время в русской грамматике активно разрабатывалось понятие сильного и слабого управления, и даже предлагались количественные критерии для разграничения этих категорий, см.: (Апресян 1964; Апресян 1965; Солоницын 1966 и др.). Мысль о необходимости различать «сильную» и «слабую транзитивность» встречается и в более поздних публикациях, см. (Джусту-Фичи 1990: 266–67 и др.). Но в целом эта идея со временем была поглощена теньеровским учением, которое противопоставляет в структуре фразы «первый», «второй» и «третий» актанта, а все вместе они противопоставляются сирконстантам (обстоятельствам) — и этого оказывается достаточно (см.: Теньер 1988: 121–41). Причем граница между «участниками» глагольного действия устанавливается на основании скорее семантических, чем формально-грамматических критериев. Скажем, Т. Гивон выстраивает некую иерархию семантических категорий (таких, как «человечность», «желание», «контроль», «явность» и т. п.), наличие которых в сознании характеризует субъект в глубинной структуре (Givón 1984: 107).

Один из самых важных и распространенных признаков, служащих для отграничения актантов от сирконстантов, это как раз степень обязательности первых и необязательности вторых. Без участия актантов не может быть построено грамматически правильное высказывание (см.: Падучева 2002: 191–93). Рассмотренный только что материал подтверждает, что роль «второго актанта» более свойственна прямому дополнению, и ничего странного или нового в этом нет. Напомним слова, сказанные полвека назад: «...Обычно управляются

сильнее, т.е. больше тяготеют к полюсу 1, формы с объектным значением, чем формы с необъектным значением. Это касается не только винительного прямого объекта, но и его синтаксических вариантов...» (Апресян 1965: 52–53).

2.1 Позже эта идея нашла себе отражение и среди принципов прагматики. Финский синтаксист Х. Никула, обсуждая проблему облигаторности или факультативности дополнений в структуре фразы, приходит к выводу, что решающая роль в этом вопросе принадлежит прагматической природе: «вряд ли было бы ошибкой утверждать, что каждое дополнение может быть опущено при соответствующих условиях» (Nikula 2003: 500). Действительно, коммуникативная интенция говорящего и соответствующий контекст могут позволить человеку весьма свободно обойтись с языковыми правилами. Но если принять, что говорящий «эшелонирует компоненты смысла в соответствии со степенью их коммуникативной значимости» (Бергельсон, Кибрик 1981: 343), то в качестве наиболее приоритетных адресов расцениваются именно синтаксические позиции подлежащего и прямого дополнения. Хотя понятно, что фреймовая организация ситуации, соотносимая с предыдущим жизненным опытом человека, — это одно, а предикатно-актантная структура, отражающая его языковой опыт, — другое. Но в многовекторной ментальной деятельности говорящего (и слушающего) эти каналы обработки информации взаимодействуют, и в результате между ними вырабатываются определенные корреляции и «предпочтения» (см.: Норман 2012: 126). Для конкретного момента речи эти связи оказываются уже неосознаваемыми, заложенными в глубине языковой эволюции, и закономерности синтаксической организации фразы становятся частью языковой «техники».

2.2 В том же (РГП ЭСС) рассматривается класс предложений, «отображающих ситуацию речевого сообщения» (с. 195). Базовая модель: «субъект — предикат речевого сообщения — содержание сообщения — адресат». Но варианты модели классифицируются, как и в предыдущем случае, на сугубо семантическом основании, — дедуктивно и, в общем-то, условно. В частности, представлен такой лексический вариант данной модели: «Человек сообщает кому-л. какие-л. фактические сведения о ком-, чем-л.» (Там же). Это переходные глаголы *говорить, комментировать, называть, сказать, сообщать, передавать, указывать, объяснять...* Но в этот же ряд словарь включает: *посвящать кого во что, признаваться в чем, отчитываться о чем, цитировать кого-что...* Другой подкласс, другой вариант («совмещенная семантическая модель») содержит смысл: «Организация или ее представитель (представители) сообщает информацию официального характера, делая ее известной многим». Эта модель реализуется с помощью глаголов *извещать, информировать, уведомлять, обнародовать, рапортовать, резюмировать, свидетельствовать* и т. д. (с. 197). Ясно, что они по-своему отражают различные стороны ситуации речевого общения. Это общение может быть письменным или устным, институциональным или интимным, индивидуальным или обращенным к коллективу...

Как же говорящий организует данную ситуацию в синтаксическом

плане? В самом общем виде речевое действие либо а) направлено на человека (адресат информации и оказывается объектом этого действия): *Журналист информировал городскую общественность о творящихся беззакониях; Жильцов уведомили о ремонте; Миша уговорил сестру пойти купаться* и т. п., либо б) направлено на содержание сообщения (т.е. на информацию): *Петя рассказал мне последние новости; Учитель объяснил детям правило; Водитель объявляет (пассажирам) остановки* и т. п. И хотя и там, и там глагол требует прямого дополнения, одушевленный или неодушевленный характер последнего четко различает типовую семантику. Опять-таки характерно, что возможность опущения зависимого от глагола члена указывает на его центральное или периферийное положение в структуре фрейма. Так, мы скорее скажем *Журналист информировал общественность*, чем *Журналист информировал о беззакониях*. А редуцированная фраза *Учитель объяснил правило* выглядит естественней (требуется меньше контекстуальной поддержки), чем *Учитель объяснил детям* и т. п.

2.3 Очередной пример и очередная референтная ситуация. В (РГП ЭСС) она рассматривается в подклассе совмещенных семантических моделей со значением «Человек сообщает кому-л. информацию в процессе профессионально-трудовой деятельности» (с. 197). Допустим, студенты-иностранцы изучают неродной для них русский язык, и руководит этой их работой преподаватель — он формулирует правила, приводит примеры, предлагает читать тексты и т. п. Для преподавателя это — его работа. Можно обозначить эту ситуацию как *Петров преподает русский язык (иностранцам)* или *Петров обучает иностранцев (русскому языку)*. Очевидно, что словоформы, взятые в скобки, обладают меньшей степенью связи с глаголом и потому могут быть опущены — в отличие от прямого дополнения, которое и в первом, и во втором случае имеет облигаторный характер. Правоммерно считать, что во втором примере, по сравнению с первым, произошел рефрейминг ситуации, т.е. перестройка, переструктурирование ее с помощью языковых средств. Это еще одна иллюстрация на тему «вариативное представление фрейма с помощью языковых единиц». Но продолжим наш эксперимент. Можем ли мы, опустив во фразе сильноуправляемый элемент, одновременно «повысить ранг» слабоуправляемого? То есть сказать: *Петров преподает иностранцам?* По-видимому, да. Но это сразу же вносит новый оттенок в значение глагола *преподавать*: семантика действия здесь заменяется семантикой деятельности (*Петров преподает иностранцам* значит ‘Петров работает с иностранцами’). Эту мысль подтверждают данные НКРЯ. Сочетание глагола *преподавать* с формой дательного падежа встречается не более 200 раз на 3227 случаев употребления глагола, или примерно в 6 % контекстов, то есть довольно редко. Однако в приводимых здесь контекстах актуализируется семантика деятельности, например:

Разница между тем, как ты преподаешь студентам и взрослым людям, — колоссальная (Н. Щербак).

Иными словами, синтаксический компонент значения обнаруживает себя и здесь. И подобных примеров в русском языке — огромное множество, ср.

торговать чем и *торговать что*, *заниматься чем* и *заниматься с кем*, *дарить что кому* и *дарить кого чем*, *порвать что кому* и *порвать с кем/чем*, *бороться за что* и *бороться против чего*, *жертвовать чем* и *жертвовать что на что*, *целовать что кому* и *целовать кого во что* и т. д. Слова русского языка в той или иной мере фиксируют эти различия.

3 Система подчиненных глаголу актанта и возможностей диатетических преобразований составляет важную часть общей типологической характеристики языка. Так, в литературе давно показано, что в английском языке сочетаемость с разными типами субъекта воплощает в себе расщепление лексической семантики глагола: *The couple flew British Airways* — это одно, а *British Airways flew passengers* — это другое (см.: Götz-Votteler 2007: 44–45). А. Б. Левин, исследовавшая синтаксическое поведение английских глаголов, смогла их вообще сгруппировать в лексико-семантические классы на основании трех типов «аргументных альтернатив»: медиальной, конативной и локативной (Levin 1993: 23–55). Сами эти виды синтаксических преобразований представлены и в грамматике русского языка, но лексическая их реализация специфична, ср. англ. *Peter drives a car* — *The car drives easily* и рус. *Петр водит машину* — **Машина легко водится*; англ. *I watched the girl with interest* — *The girl was watched with interest* и рус. *Я смотрел на девушку с интересом* — *На девушку смотрели с интересом* (букв. **Девушка была смотрена с интересом*) и т. п. А, скажем, в словенском языке А. Желе фиксирует появление ряда глаголов, для которых употребление с прямым объектом свидетельствует не просто о «сужении сочетаемостного поля», но о специализации их семантики — *piratizirati programe*, *abstinirati glasovanje*, *blefirati veselje*, *foulirati nasprotnika* и т. п. (Žele 2013: 167). Своеобразие системы актантных сдвигов обнаруживается и при выходе за пределы литературного языка — в частности, применительно к жаргонному материалу, см. (Розина 2002: 13–14).

Конечно, нельзя требовать от синтаксических признаков, чтобы они полностью и четко отражали лексическое значение глагола: язык для этого слишком «мягок». Гипотеза о том, что «слова с одинаковым или сходным значением имеют одинаковые или сходные наборы синтаксических признаков, и наоборот» (Апресян 1967: 26), оказалась, очевидно, слишком сильной, «максималистской», однако общая идея взаимообусловленности семантических и синтаксических признаков остается актуальной. Для нас она принимает, как уже говорилось, вид синтаксического компонента, встроенного в лексическое значение. И чрезвычайно важно, что этот компонент соотносится со структурой фрейма: говорящий воплощает в языковой единице свою трактовку референтной ситуации (ср. идею «грамматики для продуктивных речевых действий» И. Г. Милославского — Милославский 2008: 209–17).

3.1 Рассмотрим еще один пример из русского языка. Глаголы *врать* и *обманывать* значат ‘говорить неправду, вводить в заблуждение’. При этом интенсивность действия, представленного в глаголе *врать*, сильнее, чем тот же признак в глаголе *обманывать*. Носитель языка интуитивно ощущает, что *врать*

— «грубее», но на этом его поверхностные метаязыковые знания заканчиваются.

Немецкая исследовательница С. Дённингхаус проанализировала большую группу русских «глаголов лжи» (*обманывать*₁, *обманывать*₂, *изменять*, *лгать*, *врать*₁, *врать*₂ (*клеветать*), *врать*₃ (*фальшивить*), *клеветать*, *брехать*, *выдумывать*, *вуалировать*, *туманить*, *камуфлировать*) и др. с помощью набора семантических признаков — таких, как участие социального момента, инструментальность, отклонение от нормы, экспрессивная оценка и т. п. (Dönninghaus 1999: 143–44). В результате получилась весьма сложная картина, которую можно истолковать как семантическое поле лжи, с субполями дезинформации, дезориентации, обмана как такового и ошибки. Внутри каждого из них, в свою очередь, выделяются более частные темы, вроде «искажать», «клеветать», «фантазировать», «симулировать» и т. п., представленные разными частями речи. Однако вся эта подробная классификация совершается в рамках чисто семасиологического анализа; синтаксические признаки данного класса слов остаются «за кадром».

Иные признаки ситуации обмана — цель, способ, использование «хитрых приемов и уловок», оценка со стороны наблюдателя и т. п. — учитываются А. М. Плотниковой, которая реконструирует подробный «когнитивный сценарий обмана» (Плотникова 2006: 75–79). И опять-таки можно предположить, что данные значения так или иначе должны найти свое выражение в тексте — через совокупность синтаксических признаков. Эта мысль подтверждается приводимыми исследовательницей примерами. В частности, следующая цитата из романа Ф. М. Достоевского «Униженные и оскорбленные» содержит в себе указание на то, что ситуация обмана может включать в себя инструмент:

В Петербурге он, разумеется, скоро бы ее отыскал, под каким бы именем она ни воротилась в Россию; да дело в том, что заграничные его агенты его ложным свидетельством обманули: уверили его, что она живет в одном каком-то заброшенном городишке в южной Германии...

Здесь *ложное свидетельство* — инструмент обмана, подчеркивающий намеренный характер последнего. Оказывается, обманывать можно *чем-то* (с помощью чего-то), в то время как «врать чем-то» нельзя.

Обратимся в связи с этим вновь к (РГП ЭСС). Словарь разносит глаголы *врать* и *обманывать* по разным синтаксическим моделям. Типовая семантика первой из них — «Человек сообщает адресату что-л. (какие-л. сведения, известия и т. п.) о ком-, чем-л.» (с. 195). Семантика второй — «Человек ведет себя каким-л. образом, поступает как-л., совершает какие-л. поступки» (с. 235).

Действительно, *врать* — преимущественно речевое действие, в то время как *обманывать* можно и поступками, поведением. Но обратим внимание на особенности синтаксического поведения данных глаголов. В структуру значения *обманывать* встроена информация о наличии у действия объекта — это человек, которого обманывают. По данным НКРЯ, из 5238 вхождений на этот глагол примерно половина — 2327 примеров (44,4 %) — содержат дополнение *кого-что*. А глагол *врать* концентрирует внимание носителя языка на самом факте лжи, выводя из поля зрения человека, который становится объектом (или адресатом) этой манипуляции. Статистика показывает (см. диаграмму 2): из

10321 вхождений на глагол *врать* только 339 (3,3 %) реализуют валентность с дательным падежом: *врать кому* (кстати, дательный падеж — вообще самый редкий в системе русских падежей).

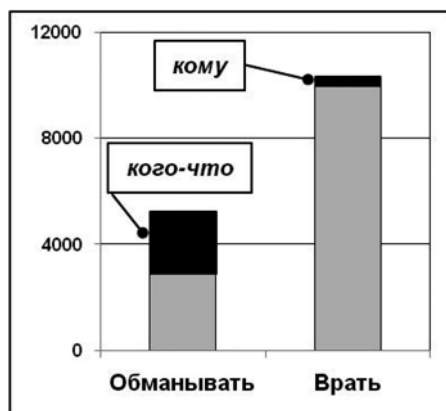

Диаграмма 2: Употребление глаголов *обманывать* и *врать* с актантами в Национальном корпусе русского языка.

Сравним естественное: *Что ты врешь?* и маловероятное *Что ты обманываешь?* — при нормативном *Что ты меня обманываешь?*

4 Вопросы о соотношении семантики и синтаксиса, семантики и прагматики — одни из ключевых в современной лингвистике. Известные специалисты по искусственному интеллекту — Р. Шенк, Л. Бирнбаум и Дж. Мей — настаивают на необходимости интегрального представления семантических и прагматических знаний. По их мнению, в сознании носителя языка «не существует “словаря”, а есть только “энциклопедия”. Иначе говоря, лексикон тесно связан с прочими нашими знаниями и неотделим от них» (Шенк, Бирнбаум, Мей 1989: 33). Соответственно, каждое слово репрезентирует фрагмент многообразного человеческого опыта, сфокусированный в памяти. Представление о той или иной жизненной ситуации (фрейм) включает в себя множество элементов, находящихся друг с другом в сложных отношениях. И в приведенных выше примерах мы видим, как взгляд говорящего на ситуацию способен выхватывать из нее те или иные детали и в то же время затушевывать, отдалять иные элементы фрейма. Синтаксис же оказывается самым естественным инструментом для структуризации ситуации, ее упорядочивания и представления в виде конкретной «картинки». Энциклопедическая информация, которой обладает говорящий (знания о «положении дел»), вынужденно укладывается в его речи в прокрустово ложе той или иной предикатно-актантной схемы.

Обсуждаемая тема имеет отношение и к общей проблематике когнитивной деятельности человека, и к вопросу о последовательности участия отдельных языковых уровней в речевой деятельности. В недавней своей статье известный

американский лингвист (давний оппонент Н. Хомского) У. Чейф писал, что синтаксические (грамматические) структуры языка «по определению не могут напрямую взаимодействовать с мышлением. <...> Лексикализация и линеаризация искажают синтаксические структуры, увеличивая расстояние между ними и мышлением» (Чейф 2015: 79–80). Поэтому процесс порождения текста Чейф выстраивает примерно следующим образом: *мысли — семантика — синтаксис — фонология — звуки*. С нашей точки зрения, синтаксический компонент присутствует уже на «семантическом» уровне, «внутри» лексического значения — во всяком случае, выбор глагольного предиката предопределяет и синтаксический «костяк» будущей фразы.

4.1 Наблюдения над материалом словарей проходят проверку в речевой практике. В этом плане большой интерес представляют факты речевых отклонений от норм управления. Как правило, это не просто «ошибки», а проявления языковой аналогии: изменяющаяся сочетаемость свидетельствует о том, что глагол попадает в сферу влияния другого глагола, т.е. становится с ним близким по значению. Ср. примеры из современных газетных текстов, типа *сгореть аутсайдеру, наследовать еретикам, собеседовать соискательницу, курировать подчиненными, нахлебаться с проблемами, вестись на аплодисменты* и т. п. А вот показательные цитаты из новейшей художественной литературы:

Одна религия без скандала наследует другой, мирно деля священное пространство (А. Генис, «6 пальцев») — ср.: *сопутствует* или *подражает другой* и т. п.

Воззри на нас и на них. Поговори к нам высоким Твоим эсперанто. Дай знак (С. Соколов, «Тревожная куколка») — ср.: *обратись к нам* и т. п.

Дополнительные примеры из художественных и публицистических произведений приводятся в (Норман 2011). Закрывать на них глаза как на явные речевые оплошности не позволяет их регулярный характер. Наоборот, их следует трактовать как проявления жизни языка, а именно — ингерентного стремления к оптимизации лексической системы и оперативной перестройки семантических связей между словами.

4.2 Но общую картину взаимодействия синтаксических признаков с лексической семантикой глагола можно получить только обратившись к статистической обработке речевых данных. Эти данные «укрупняют» картину, они не только позволяют верифицировать теоретические положения, касающиеся синтаксического компонента лексического значения, но иногда способны и изменить наши интуитивные представления о положении дел (см.: Перцов 2006). Что же касается носителя языка, то он в своей речевой практике ежедневно ставит эксперимент, испытывающий на прочность связи лексики и синтаксиса. Упомянутые выше отклонения в глагольном управлении — экстремальный случай, воспринимаемый на фоне нормально работающих механизмов.

ЛИТЕРАТУРА

- Ю. Д. АПРЕСЯН, 1964: О сильном и слабом управлении (опыт количественного анализа). *Вопросы языкознания* 3. 32–49.
- , 1965: Опыт описания значений глаголов по их синтаксическим признакам (типам управления). *Вопросы языкознания* 5. 51–66.
- , 1967: *Экспериментальное исследование русского глагола*. Москва: Наука.
- , 1974: *Лексическая семантика: Синонимические средства языка*. Москва: Наука.
- М. Б. БЕРГЕЛЬСОН, А. Е. КИБРИК, 1981: Прагматический «принцип приоритета» и его отражение в грамматике языка. *Известия АН СССР: Серия литературы и языка* 40/4. 343–55.
- Б. М. ГАСПАРОВ, 1971: *Из курса лекций по синтаксису современного русского языка: Простое предложение*. Тарту: Тартуский гос. Университет.
- Ф. ДЖУСТИ-ФИЧИ, 1990: Объект и транзитивность. *Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста*. Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. Москва: Наука.
- О. ЕСПЕРСЕН, 1958: *Философия грамматики*. Москва: Изд-во иностранной лит-ры.
- И. Г. МИЛОСЛАВСКИЙ, 2008: Какая грамматика нужна для обозначения действительности средствами русского языка? *С любовью к слову. Festschrift in Honour of Professor Arto Mustajoki on the Occasion of his 60th Birthday*. Ed. J. Linstedt et al. Helsinki: University of Helsinki. 207–25.
- НКРЯ — Национальный корпус русского языка. Web.
- Б. Ю. НОРМАН, 2011: Глагольное управление как многофакторный феномен. *Дискурс, культура, ментальность: Коллективная монография*. Отв. ред. М.Ю. Олешков. Нижний Тагил: НТГСП. 242–54.
- , 2012: К проблеме многозначности: Семантика и синтаксис глагола *грешить*. *Urbi et Academiae. Граду и научному сообществу* 1/3. Санкт-Петербург: Изд-во Эалеф-Пресс. 119–27.
- Е. В. ПАДУЧЕВА, 2002: Диатеза и диатетический сдвиг. *Russian Linguistics* 26/2. 179–215.
- Н. В. ПЕРЦОВ, 2006: К суждениям о фактах русского языка в свете корпусных данных. *Русский язык в научном освещении* 1. 227–45.
- А. М. ПЛОТНИКОВА, 2006: *Многозначность русского глагола: Когнитивное моделирование (на материале глаголов социальных действий и отношений)*. Екатеринбург.
- РГП ЭСС, 2002: *Русские глагольные предложения: Экспериментальный синтаксический словарь*. Под ред. Л. Г. Бабенко. Москва: Флинта.
- Р. И. РОЗИНА, 2002: Категориальный сдвиг актантов в семантической deriva-

- ции. *Вопросы языкознания* 2. 3–15.
- Ю. В. СОЛОНИЦЫН, 1966: О цифровых показателях, характеризующих «силу управления». *Вопросы языкознания* 2. 80–83.
- Л. ТЕНЬЕР, 1988: *Основы структурного синтаксиса*. Москва: Прогресс.
- У. ЧЕЙФ, 2015: На пути к лингвистике, основанной на мышлении. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика*. Ред. А. А. Кибрик и др. Москва: ЯСК. 60–88.
- Р. ШЕНК, Л. БИРНБАУМ, ДЖ. МЕЙ, 1989: К интеграции семантики и прагматики. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XXIV. Москва: Прогресс. 32–47.
- Sabine DÖNNINGHAUS, 1999: *Sprache und Täuschung*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Thomas GIVÓN, 1984: *Syntax: A functional-typological introduction*. Zv. 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Katrin GÖTZ-VOTTELER, 2007: Describing semantic valency. *Valency: Theoretical, descriptive and cognitive issues*. Ur. T. Herbst, K. Götz-Votteler. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 37–49.
- Beth LEVIN, 1993: *English verb classes and alternations*. Chicago: University Press.
- Henrik NIKULA, 2003: Valenz und Pragmatik. *Dependenz und Valenz: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Ur. V. Agel idr. Zv. 1. Berlin, New York: de Gruyter. 499–507.
- Andreja ŽELE, 2013: Лексико-синтаксические изменения в современном словенском языке. *Jezikoslovni zapiski* 19/1. 161–71.

POVZETEK

Članek potrjuje tezo, da leksikalni pomen besede vključuje skladenjsko prvino, ki v sebi združuje vse prejšnje rabe besede in v veliki meri napoveduje možnosti njene nadaljnje rabe. Povezava med leksikalnim pomenom in skladenjskimi prvini je prikazana na primeru ruskih glagolov, kot so добавлять in дополнять 'dopolnjevati', обучать in преподавать 'ročevati', врать in обманывать 'varati, zavajati'.

Osnovo in okvir predlagane teorije predstavljajo najnovejši dosežki leksikalne semantike (delo raziskovalnih skupin pod vodstvom J. D. Apresijana in L. G. Babenko), dela o skladenjski kompatibilnosti (H. Nikula, B. Levin idr.) in podatki iz jezikoslovne statistike.

UDK 82.0:616.831-073-71

Jurij Bon

Laboratorij za kognitivno nevroznanost, Nevrološka klinika UKC Ljubljana

jure.bon@gmail.com

Urška Perenič

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

urska.perenic@gmail.com

EKSPERIMENTALNA UPORABA KVANTITATIVNE
ELEKTROENCEFALOGRAFIJE PRI ANALIZI (LITERARNEGA) BRANJA:
ČASOVNO-FREKVENČNA ANALIZA

Akad. prof. dr. Francu Zadravcu ob minulem visokem jubileju.

Članek je drugi del prispevka o uporabi EEG metod za namene analize (literarnega) branja. V opreki s tradicionalnimi kognitivnimi teorijami (t. i. modularni model) nove teorije predvidevajo obstoj in sočasno delovanje zelo različnih nevronskih mehanizmov, ki omogočajo vzdrževanje reprezentacij (t. i. modeli aktiviranih stanj). Naravi kognitivnih mehanizmov se lahko približamo tudi z uporabo časovno-frekvenčne analize, ki nudi vpogled v vzporedno potekajoče procese z ločevanjem oscilatorne električne aktivnosti možganov na frekvenčna območja. Predvidevajo, da so posamezna frekvenčna območja pomembna za različne vidike kognitivnih mehanizmov, ki so podlaga tudi jezikovni obdelavi pri branju.

Ključne besede: EEG, možganski ritmi (*beta, gama, theta*), časovno-frekvenčna analiza, modeli aktiviranih stanj, [tiho] branje, jezikovna obdelava, kognitivna nevroznanost, empirična literarna znanost (ELZ)

The article is the second part of the survey on the use of the electroencephalographic (EEG) methods in the analysis of (literary) reading. Contrary to prevalent cognitive theories (the so-called modular model) alternative theories supported by emerging brain imaging data presuppose the existence and simultaneous interactions of a number of different representations, supported and maintained by distributed neuronal mechanisms (the so-called activated states model). This question can also be approached by using the time-frequency analysis of EEG data which allows an insight into parallel processing by dividing time course of oscillatory electrical activity of the brain into frequency bands. Individual frequency bands are considered to be important for various aspects of cognitive mechanisms, which are also the basis of language processing in reading.

Keywords: EEG, brain rhythms (*beta, gamma, theta*), time-frequency analysis, activated states models, [silent] reading, language processing, cognitive neuroscience, empirical literary studies (ELW)

II

0 Možganska omrežja in ritmi električne aktivnosti

Vsebina EEG zapisa razen podobnih, ponavljajočih se sprememb električne napetosti na površju glave, na katerih dinamiko vplivajo kognitivni dogodki in se merijo v mikrovoltih, omogoča tudi izračune dinamike kontinuiranih ritmov električne aktivnosti, ki se merijo v nihajih na sekundo (Hz) in se tradicionalno razvrščajo v ločene frekvenčne pasove (počasne *delta* in *theta*, srednje hitre *alfa* in *beta* ter hitre *gama*). (Teplan 2002) Možganski ritmi kažejo prostorske vzorce, ki so povezani z opravljanjem možganskih funkcij. Pri opravljanju kognitivnih funkcij, kakor so jezikovno procesiranje, spominski procesi in procesi pozornosti, ki so podlaga branju, spremembe znotraj posameznih frekvenčnih območij verjetno odražajo sklopitve delovanja bolj ali manj oddaljenih področij možganske skorje. Omenjeni prostorski vzorci so odvisni od vrste jezikovnega dražljaja (npr. za možgansko obdelavo pomena besede so značilni drugačni nevronske vzorci kakor za obdelavo skladenskih in fonoloških vrst podatkov).

Sodobne raziskave delovanja možganov trenutno kot najverjetnejšo podpirajo teorijo, da se dražljaji obdelujejo vzporedno v različnih področjih možganske skorje, kar pomeni, da zaznave in spoznave nastanejo tako, da se sodelujoča možganska področja med seboj za kratek čas funkcijsko povežejo (Postle 2015). Domnevajo, da je za tako povezovanje pomembna sinhronizacija ritmične (oscilirajoče) lokalne aktivnosti nevronov (D'Esposito/Postle 2015; Brežan idr. 2004). Tradicionalne teorije kognitivnih procesov so predvidevale, da možgani delujejo po principu združevanja ločenih, jasno opredeljenih specializiranih procesov (Barch 2006). Med najbolj poznanimi **modularnimi** modeli je Baddeleyev model delovnega spomina, ki vključuje štiri ločene procese, specializirane za različne vidike vzdrževanja informacij in manipuliranja z njimi (Repovš/Baddeley 2006).¹ S pomočjo aktivnega delovnega spomina naj bi se kognitivni sistemi, kot so pozornost, zaznavanje in priprava odgovora, povezovali in prilagajali glede na pričakovano in k cilju usmerjeno vedenje.

Razumevanje mehanizmov delovnega spomina in podobno kompleksnih kognitivnih procesov se v zadnjem času močno spreminja zaradi vpeljave novih slikovnih metod, s katerimi merimo možganske aktivnosti. Najpogosteje uporabljana metoda s področja strojnega učenja je multivariatna analiza vzorcev (MVPA), ki omogoča podrobnejše dekodiranje vsebine informacij v možganskih signalih. (Pereira idr. 2009) Medtem ko namreč univariatne statistične analize² signalov zaznavajo relativne razlike v aktivnosti možganskih področij, multivariatne preučujejo celotni vzorec, ki ga

¹ Fonološka zanka je sistem za kratkotrajno vzdrževanje verbalnih dražljajev, analogen sistem za vzdrževanje vidnih in prostorskih informacij se imenuje vidnoprostorska skicirka. Druga dva sistema sta namenjena kompleksnejšim procesom: v vmesnem pomnilniku se shranjujejo multimodalne informacije višjega reda, z vsemi procesi upravlja osrednji izvršitelj. Sisteme so povezovali z aktivnostjo specifičnih področij v možganih.

² V preteklosti so univariatne analize funkcijsko magnetnoresonančnih (fMR) signalov identificirale s kognitivnimi funkcijami povezano aktivnost v delih možganske skorje in globokih področij (Wager/Smith 2003; Van Snellenberg idr. 2006). To je potrjevalo obstoj specializiranih modularnih možganskih sistemov, ki jih predvideva tudi Baddeleyev model.

tvorijo vsi signali v določenem področju. V zadnjem času so multivariatne metode pokazale, da lahko z istimi procesi povezano aktivnost prepoznamo tudi v signalih iz različnih, glede na tradicionalne poglede nepričakovanih delov možganske skorje.³ (Postle 2015)

Ob novih empiričnih podatkih so ponovno prišle v ospredje teorije, ki namesto modularnih in specializiranih struktur predvidevajo obstoj splošnih mehanizmov za prehodno aktiviranje variabilnih in vzporednih nevronske omrežij. Za t. i. **modele aktiviranih stanj**⁴ je značilno, da predvidevajo splošno sposobnost možganov, da prehodno, a vzdrževano aktivirajo katerikoli (*sic!*) senzorični, motorični, semantični ali epizodični spominski sistem. (D'Esposito/Postle 2015) To pomeni, da je možen obstoj in sočasno delovanje zelo različnih nevronske mehanizmov, ki omogočajo vzdrževanje reprezentacij. Usmerjena pozornost je glavni mehanizem, ki omogoča izbiro, aktivacijo in vzdrževanje različnih notranjih reprezentacij iz spominskih sistemov. Semantične informacije v delovnem spominu lahko obstajajo v eni izmed možnih stopenj aktivacije, kar je določeno z intenzivnostjo usmerjanja pozornosti nanje. Glede senzoričnih informacij predvidevajo, da se vzdržujejo prek aktivnosti istih sistemov in reprezentacij, ki so podlaga za njihovo zaznavo. (D'Esposito 2007) Empirični podatki tudi pravijo, da je vzdrževanje senzoričnih informacij povezano s selektivno aktivacijo možganskih področij, odvisno od vrste informacije. Že zgodaj po aktivaciji in vzdrževanju senzoričnih informacij pa se te povežejo tudi z motoričnimi intencami. To razlagajo s tem, da se senzorične informacije prenesejo v širše aktivni sistem, kjer obstajajo kot objekti zaznave in kot tarče potencialne motorične aktivnosti. Če upoštevamo te principe delovanja možganov, se postavlja vprašanje, koliko je sploh še upravičena delitev kognitivnih sistemov na področja pozornosti, motorične intence in vzdrževanja senzoričnih informacij. (D'Esposito/Postle 2015)

1 Časovno-frekvenčna analiza EEG podatkov

EEG podatke, ki nastanejo med izvajanjem kognitivnih nalog, analiziramo na dva komplementarna načina. V prvem članku (Perenič/Bon 2015) predstavljena analiza z dogodki povezanih potencialov (ERP) nam poda celotni vpogled v časovni potek najbolj značilnih komponent povprečenega signala med določenim ponavljajočim se kognitivnim dogodkom. V tem članku predstavljena časovno-frekvenčna analiza pa prek transformacije signala z eno od matematičnih dekompozicijskih metod podaja časovno-frekvenčno matriko, v kateri lahko za isto časovno obdobje spremljamo spremembe moči in faznega zamika frekvenčno ločenih delov signala.

Klasični/aditivni model nastanka ERP komponent predvideva, da te komponente predstavljajo prehodne izbruhe nevronske aktivnosti, ki so časovno poravnani na dogodke v kognitivni nalogi (Sauseng idr. 2007). Aktivnost naj bi izvirala iz enega ali več anatomsko ločenih možganskih izvorov, ki so vpleteni v izvajanje senzoričnih in kognitivnih procesov. Vendar tak pogled na nastanek ERP valov v zadnjem času postaja vprašljiv. Časovno-frekvenčne analize so namreč pokazale, da lahko že

³ Vpletenost teh omrežij prej ni bila poznana.

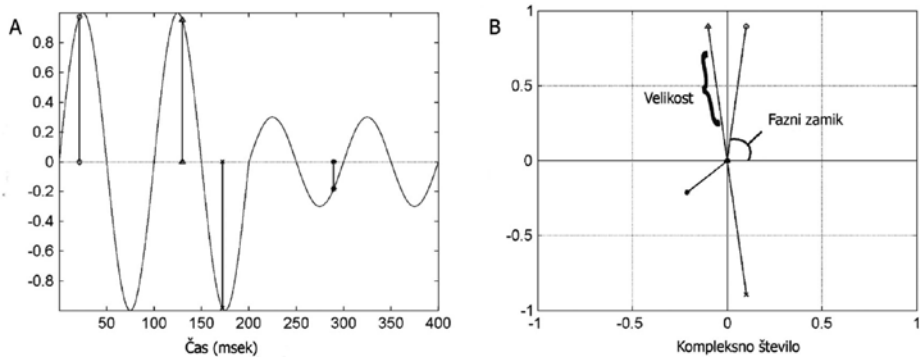
⁴ Ti so torej mišljeni v nasprotju z modularnimi modeli.

v posameznih poskusih eksperimenta zaznamo specifične, z dogodkom povezane spremembe v amplitudi ali fazi EEG oscilatorne aktivnosti v posameznih frekvenčnih območjih. To pomeni, da bi ERP valovi lahko predstavljali prehodna resetiranja faznega zamika oscilacij v velikem številu ločenih nevronske skupke, ki sistematično nastajajo kot odgovor na dogodke v kognitivni nalogi v poskusu. (Makeig idr. 2002) Ker so fazno sinhronizirani, se obdržijo med procesom povprečenja in postanejo vidni kot ERP valovi, čeprav torej ne odražajo aktivnosti anatomsko ločenih izvorov.⁵

Prednost časovno-frekvenčnih analiz pred klasično ERP analizo je v tem, da zaradi ločevanja oscilatorne aktivnosti na frekvenčna območja nudijo vpogled v vzporedno potekajoče procese, s čimer se lahko bolj približamo naravi kognitivnih mehanizmov (Roach/Mathalon 2008; Luck/Vogel 2013). Oscilatorna aktivnost v možganih sicer nastane takrat, kadar veliko število vzporedno orientiranih nevronov prejme enak vhodni sinaptični signal ali generira enako ponavljajoče se zaporedje akcijskih potencialov. Takrat v zunajceličnem prostoru nastanejo ritmični potenciali lokalnega polja, ki se prenašajo preko telesnih tkiv in izgubljajo moč sorazmerno z oddaljenostjo od svojega izvora. Močnejša polja se torej prenesejo dlje kot šibkejša. Če so dovolj močna in orientirana pravokotno na skalp, jih lahko na površini glave merimo kot EEG signale. To pomeni, da EEG elektrode zaznavajo le aktivnost, ki je že sama po sebi sinhronizirana in zato močnejša od drugih virov električne aktivnosti v možganih. Dodatne podatke o sinhronizaciji nevronske aktivnosti pridobimo s časovno-frekvenčno analizo EEG signala. Izvemo lahko, katere frekvence so najmočnejše v določenih časovnih in prostorskih točkah in kako se časovno in prostorsko sinhronizirajo njihovi fazni zamiki. To da kompleksnejšo sliko sprememb moči EEG signala v povezanosti z dogodkom, ki nas zanima. (Roach/Mathalon 2008)

EEG signal matematično ponazorimo kot skupek sinusnih valovanj z različnimi frekvencami, ki se prepletajo v času in imajo različne fazne zamike glede na konkretni dražljaj, ki je vplival na njihovo dinamiko. Valovanje je definirano s frekvenco, amplitudo in faznim zamikom. Z matematičnimi dekompozicijami, kot npr. z uporabo Morletove valčne funkcije, za vsako izmed točk v časovno-frekvenčnem prostoru izračunamo kompleksna števila, ki vsebujejo podatka o amplitudi in faznem zamiku. S tem pridobimo amplitudne in fazne časovno-frekvenčne matrike. Iz njih lahko izračunamo parametre, ki opisujejo moč oscilacij v frekvencah in njihovo sinhronizacijo na isti elektrodi ali med različnimi elektrodami. S tem lahko ponazorimo različne vidike dinamike električne aktivnosti nevronov in sinhronizacije v omrežju. (Roach/Mathalon 2008)

⁵ Alternativno razlagajo nastanek ERP valov s kombiniranim modelom, ki predvideva, da se poleg faznega resetiranja pojavijo še prehodna povečanja amplitude oscilacij, povezana z dogodki v kognitivni nalogi (Roach/Mathalon 2008).

Slika 1: EEG signal, sestavljen iz množice sinusnih valovanj z različnimi frekvencami, za katere lahko s pomočjo časovno-frekvenčne dekompozicije v vsaki časovni točki določimo velikost in fazni zamik (Roach/Mathalon 2008).

Teoretični modeli električne nevronske aktivnosti ob kognitivnih nalogah predvidevajo, da nevronske reprezentacije elementov, ki se vzdržujejo v delovnem spominu, nastanejo ob dinamičnem združevanju nevronov v nevronske skupke. Združevanje bi lahko potekalo prek mehanizma kroženja signala v vzpostavljenih krožnih zankah ali pa prek lokalne sinhronizacije oscilatorne aktivnosti nevronov. (D'Esposito/Postle 2015) Sočasno, vendar ločeno vzdrževanje večjega števila elementov poteka tako, da nevroni v skupku, ki predstavlja posamezni vzdrževani element, vzdržujejo svojo povezanost s sinhronim skupinskim proženjem. To proženje pa je asinhrono glede na proženje nevronov, ki so združeni v skupke, ki predstavljajo druge elemente. Nevronski skupki nastajajo dinamično, glede na lastnosti elementa, ki ga predstavljajo. Iz računskih simulacij sledi, da aktivnost skupka postopoma upada po vsakem sinhronem proženju, zato je pomembno, da ne preteče preveč časa do naslednjega proženja, ki obnovi povezanost skupka. (Luck/Vogel 2013) Elektrofiziološke raziskave pri ljudeh in primatih kažejo, da je proženje posameznih nevronske skupke povezano z oscilatorno aktivnostjo v frekvenčnem območju *gama* (30–100 Hz), medtem ko razporejanje proženja ločenih skupkov v času omogočata oscilatorni aktivnosti *theta* (4–7 Hz) in *alfa* (8–13 Hz), ki delujeta kot nosilni frekvenci (Luck/Vogel 2013; Roux/Uhlhaas 2014). Vzpostavljanje skupnega *theta-gama* ali *alfa-gama* kodiranja informacij verjetno nastane z medfrekvenčnim sklapanjem.

Ugotovili so, da je naraščanje težavnosti kognitivnih procesov parametrično povezano z naraščanjem amplitud oscilacij v vseh frekvenčnih območjih. (Uhlhaas/Singer 2010) Predvidevajo, da so posamezna frekvenčna območja pomembna za različne vidike kognitivnih mehanizmov in procesov. Ritmi *theta* povezujejo s procesi spomina, sinaptične plastičnosti, kognitivnega nadzora in medpodročne kortiko-kortikalne sinhronizacije. Ritmi *alfa* so podobno povezani s procesi kognitivnega nadzora in medpodročne kortiko-kortikalne sinhronizacije, pa tudi s procesi inhibicije, pozornosti in zavesti. Ritmi *beta* povezujejo s senzoričnim filtriranjem, pozornostjo, nadzorom motoričnih aktivnosti in kortiko-kortikalno sinhronizacijo. Ritmi *gama*

so povezani s percepcijo, spominom, pozornostjo, zavestjo in sinaptično plastičnostjo. (Uhlhaas/Singer 2010)

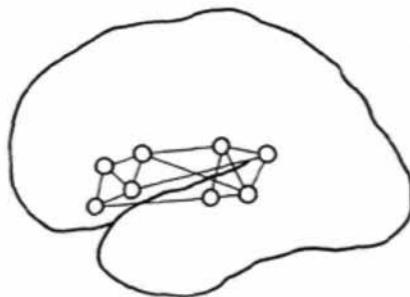
Kot kaže, so ritmi *gamma* generični odraz vsebine, ki se trenutno vzdržuje v nevronskih skupkih. Pojavljajo se pri zelo različnih kognitivnih procesih, zaznamo jih lahko v vseh področjih možganske skorje in večini globokih struktur. Ritmi *theta* so verjetno povezani s časovnim razporejanjem elementov, v splošnem pa so bolj kot z vsebino reprezentacij povezani s kontrolnimi mehanizmi delovanja omrežij in se tako pojavljajo v čelni (frontalni) in senčni (temporalni) skorji. Ritmi *alfa* so pomembnejši za vidne oz. senzomotorične procese, kjer opravljajo nalogo kontrolnih mehanizmov in podpore vzdrževanja informacij (pri verbalnih procesih to nalogo opravljajo ritmi *theta*). Pojavljajo se v možganski skorji, talamičnem jedru in drugih globokih strukturah. Poleg specifične vloge, ki jo imajo pri vzdrževanju elementov v vidnem delovnem spominu, je njihova splošna vloga povezana z inhibicijo za trenutno aktivnost nepomembnih možganskih področij. (Roux idr. 2012; Roux/Uhlhaas 2014)

Za kognitivne procese je poleg oscilatorne aktivnosti pomembna tudi omrežna sinhronizacija lokalnih nevronskih oscilacij. Kognitivne sposobnosti se vzpostavljajo prek koordinirane aktivnosti razpršenih nevronskih procesov, vzpostavitev teh omrežij pa poteka prek povečanega sklapljanja med nevroni, ki so relevantni za določeno aktivnost, in zmanjševanja vpliva nevronskih skupkov, ki niso pomembni. (Luck/Vogel 2013) Komunikacija znotraj možganskih področij in med njimi poteka v milisekundah in omogoča prehodno združevanje razpršenih nevronskih skupkov v dinamična funkcijska omrežja (Uhlhaas 2013). Veljavnejše zaključke zaenkrat preprečuje dejstvo, da metodološka vprašanja glede analize oscilatorne aktivnosti niso povsem razrešena (Oertel-Knöchel idr. 2011).

Koaktivacijo nevronskih sklopov, ki so porazdeljeni v času in prostoru, pomaga razložiti Hebbovo pravilo o živčnih mrežah, ki sloni na treh predpostavkah, utemeljenih z empiričnimi dokazi (Sejnowski/Tesauro 1989). Prva predpostavka pravi, da se povezave med nevroni možganske skorje, ki so pogosto sočasno aktivni, okrepijo. Po drugi predpostavki sinaptična krepitev poteka tako med sosednjimi kot oddaljenimi nevroni možganske skorje, kar je podprto z nevroanatomskimi študijami. Tretja predpostavka pa pravi, da se bodo povezani nevroni pozneje verjetno prožili skupaj (simultano) in bodo delovali kot funkcionalna celota.

2 Možganska omrežja in jezikovne sposobnosti

F. Pulvermüller postavlja Hebbovo pravilo o živčnih mrežah kot podlago jezikovni obdelavi različnih vidikov besede (leksema), kakor so npr. fonološke lastnosti besede; zaradi močnih notranjih povezav med nevroni pride pri obdelavi fonoloških informacij do aktivacije celotne skupine nevronov, močne povezave med njimi pa zagotavljajo, da se nevronski vzorec ohranja (Pulvermüller 1996: 318).

Slika 2: Skica omrežja, ki predstavlja fonološko obdelavo v možganih (prav tam).

Koncept funkcijskega povezovanja možganskih omrežij je uporaben tudi za razlaganje višjih kognitivnih funkcij, ki so podlaga jezikovni obdelavi pri (literarnem) branju, saj pride do sodelovanja več kognitivnih podsistemov v možganih.⁶ Vendar je nemajhen problem dejstvo, da je področje takih raziskav skorajda nepregledno, zaradi česar je težko izbrati relevantnejše raziskave. Ni povsem jasno, kakšna je dejanska vloga možganskih ritmov in njihovih prostorskih vzorcev pri jezikovnem procesiranju in bralnem razumevanju. Tako kakor je mogoče različne prevladujoče frekvence oz. možganske ritme povezati z istimi kognitivnimi funkcijami, tako je mogoče istim ali podobnim vzorcem možganske aktivnosti pripisati različne kognitivne funkcije. (prim. Weiss/Müller 2012) Ilustrativen primer so v eksperimentih ugotovljena nihanja možganske aktivnosti v frekvenčnem območju *beta* pri obdelavi akcijskih glagolov, saj ni jasno, ali je aktivnost v omenjenem območju spodbujena predvsem s (semantično)spominskimi procesi, v katerih pride tudi do reaktivacije motoričnih reprezentacij telesnih akcij, ki so shranjene v možganih, ali gre predvsem za neposredno vključenost motoričnega podsistema in je prevladujoča frekvenca *beta* rezultat funkcijske sklopitve kognitivnih in motoričnih funkcij.

L. W. Barsalou ob naslonitvi na A. M. Glenberga pri jezikovni obdelavi veliko vlogo pripisuje spominskim procesom. V spominu so shranjeni vzorci telesnih in mentalnih stanj, ki integrirajo vidne, slušne, motorične, afektivne idr. komponente. To pomeni, da so v spominu shranjeni vzorci oz. reprezentacije multimodalne narave. Komponente,⁷ ki tvorijo reprezentacije, se glede na vrsto jezikovnega dražljaja reaktivirajo avtomatično in nezavedno. (Glenberg 1997; Barsalou 2008: 617–23) To kaže ne samo na povezanost različnih vrst možganskih funkcij, ampak je svojevrsten dokaz o obstoju utelešene kognicije. (Psihološke) teorije⁸ utelešene kognicije

⁶ Sodobne raziskave odkrivajo vse večje število funkcijsko ločenih omrežij v možganih, ki najverjetneje podpirajo ločene možganske procese. Za namene naše razlage jih lahko poenostavljeno razdelimo v pet glavnih podsistemov: kognitivni (višji kognitivni procesi), vidni in senzomotorični (integracija vidnih in drugih senzoričnih dražljajev z motoričnimi odgovori), limbični (čustveno procesiranje) in avtonomni (nadzor delovanja perifernih organov v telesu).

⁷ Pri obdelavi akcijskih glagolov se najprej reaktivirajo motorične komponente reprezentacij.

⁸ Množinska oblika zato, ker si avtorji niso enotni v tem, ali imajo telesna stanja vpliv na kognicijo. Nekateri bolj poudarjajo vlogo socialnih interakcij in okolja v spoznavnih procesih (npr. Prinz, Robbins/Aydede). Strinjajo pa se, da je treba kognicijo pojmovati multimodalno, saj so kognitivne funkcije pod

(ang. *Theories of Grounded Cognition*) zavračajo tradicionalne poglede, po katerih so kognitivne funkcije neodvisne od sistemov za percepcijo (vid, sluh) in motoričnih mehanizmov, in pravijo, da so duševne simulacije telesnih in mentalnih stanj (tj. motoričnih, vizualnih, taktilnih; čustvenih, doživljajskih, miselnih), ki so del človekovega izkustva s svetom, pomembne pri oblikovanju kognitivnih mehanizmov in torej predstavljajo osnovo spoznavanja oz. védenja.

Teorije asociativnih nevronske mrež pravijo podobno glede jezikovnih sposobnosti. Besede oz. reprezentacije objektov so v možganih organizirane na način porazdeljenih nevronske sklopov. Po nevronske hibridnem modelu (npr. Hart idr. 2013), ki je model delovanja semantičnega spomina, prepoznavanje reprezentacij objektov predpostavlja multíplo aktivacijo več podsistemov, in sicer motoričnega, vizualnega, avditivnega in taktilnega. To pomeni, da pride do sodelovanja funkcij različnih redov. Nekateri avtorji pa v sorodnih kontekstih govorijo o multimodalnosti semantične obdelave v možganih (Stein idr. 1999) ali o kortikalni porazdeljenosti človeških zaznav, za katere so značilne funkcijske sklopitve (Hipp idr. 2011).

3 Jezikovna obdelava in hitri možganski ritmi

3.1 Beta

V kontekstu jezikovne obdelave je izmed možganskih ritmov (naj)bolj zanimiv ritem *beta*, saj je povezan z opravljanjem višjih kognitivnih funkcij. (Za pregled gl. Weiss/Müller 2012.)

3.1.1 V prid stališča o obstoju utelešene kognicije in funkcijske povezanosti motoričnih in kognitivnih funkcij najbolj govorijo raziskave, v katerih so med procesi jezikovne obdelave in razumevanja (besed, stavkov) ugotovili sočasne spremembe v oscilatorni aktivnosti nevronov v motoričnih področjih skorje.

Povezanost motoričnih in kognitivnih funkcij so eksperimentalno raziskovali pri akcijskih glagolih (premikanja, gibanja), in sicer tako pri njihovem tvorjenju kot razumevanju. Zmanjšanje moči v območju frekvenčnega pasu *beta*, ki je bilo predhodno ugotovljeno pri opravljanju motoričnih nalog (npr. naloga premikanja prstov), kaže, da je prišlo pri jezikovnem procesiranju akcijskih glagolov do aktivacije sistema za motoriko. (Hari idr. 1998, Babiloni idr. 2002, Singh idr. 2002; Fisher idr. 2008, Weiss/Müller 2012)

Vprašanje je, v kolikšni meri gre pri s kognicijo povezani aktivaciji motoričnih funkcij za neposredno vključenost motoričnega subsistema in koliko za učinek uspešnega priklica (motoričnih reprezentacij) iz semantičnega spomina. To so skušali preveriti eksperimentalno s primerjavo možganske obdelave dveh vrst akcijskih glagolov. V časovnem oknu pribl. 250 ms po prejetem dražljaju so ugotovili razlike v nevronske aktivnosti nad motoričnimi področji. Pri skupini glagolov, ki pomenijo

vplivom mehanizmov v različnih možganskih področjih. K tem teorijam lahko uvrstimo kognitivne lingvistične teorije, ki pravijo, da so abstraktni pojmi metaforično utemeljeni v utelešenem znanju oz. naših izkustvih, ki jih imamo s telesom, raznovrstnimi življenjskimi situacijami ipd. (npr. Lakoff, Johnson)

premikanje, povezano s spodnjo polovico telesa (z nogami), so opazili zgodnejšo in izrazitejšo aktivnost v tistem delu motoričnega sistema, ki uravnava gibanje nog, pri glagolih, ki se nanašajo na dejanja, povezana z govornimi organi in obraznimi mišicami (npr. *govoriti*), pa na stranskih elektrodah in blizu predela za uravnavanje govornih mišic. (Pulvermüller idr. 2001) Rezultati niso nujno v opreki s stališčem o (semantično)spominskih procesih v tem frekvenčnem pasu, o čemer govori tisti del teorij(e) utelešene kognicije, po katerem so glagoli oz. leksemi v možganih shranjeni na način multimodalnih reprezentacij. To bi pomenilo, da je prišlo v konkretnem primeru tudi do reaktivacije motoričnih reprezentacij telesa.

3.1.2 Rezultati druge večje skupine raziskav, ki se ukvarja z možganskimi odzivi pri obdelavi (posameznih) besed v različno širokih kontekstih, aktivnost *beta* ritmov povezujejo z nivojem semantike oz. prepoznavanjem in obdelavo pomenskih lastnosti besednih kategorij. Opravljanje višjih kognitivnih funkcij, kakor so iskanje, obdelava in integriranje informacij na besednopomenski in oblikoslovni ravni, prav tako povezujejo z visokofrekvenčno sinhronizacijo v območju *gama*.

Ilustrativno je eksperimentalno merjenje možganskih odzivov pri jezikovni obdelavi oz. percepciji⁹ besed,¹⁰ ki so lahko vpete v stavek in pripadajo različnim besednim vrstam oz. kategorijam. Primerjalno so se ukvarjali z možganskimi odzivi pri obdelavi samostalnikov in glagolov. Zanimale so jih razlike v nevronskih vzorcih med obdelavo konkretnih in abstraktnih samostalnikov¹¹ in preučevali so odzive pri različnih vrstah glagolov. Največje razlike v nihanjih so bile v frekvenčnih pasovih *beta* in *gama* in kažejo na to, da so hitri ritmi povezani z iskanjem in občutljivi na obdelavo semantičnih in morfoloških lastnosti besede (tj. različnih besednovrstnih kategorij).

V območju pasu *beta* je bila višja stopnja koherence (specifična mera ujemanja aktivnosti med elektrodami) ugotovljena med obdelavo konkretnih in abstraktnih samostalnikov. Največja usklajenost je bila izmerjena na posteriornih elektrodah oz. med levo frontalno in desno posteriorno elektrodo, kar kaže na to, da je sodelovanje med možganskima poloblama (hemisferama) oz. anatomsko bolj oddaljenimi možganskimi področji intenzivnejše pri obdelavi konkretnih samostalnikov, medtem ko se obdelava abstraktnih samostalnikov odraža v lokalnejših sklopitvah nevronov.¹² Dejstvo, da se pri konkretni za kratek čas funkcijsko povežejo bolj oddaljena možganska področja in pride do aktivacije več asociacijskih področij (kakor pri abstraktnih samostalnikih), je v skladu s stališčem, da je konkretna v možganih shranjena na način multimodalnih reprezentacij. Stopnja koherence v območju *beta* je praviloma višja tudi pri obdelavi samostalnikov nasproti glagolom, in sicer v frontalnih predelih. (Schack idr. 1999; Weiss/Müller 2003: 331–33)

⁹ (Psihološki) pojem percepcije je ustrežnejši od pojmov obdelave in recepcije, saj zajema čutni vidik zaznavanja in dojetanja besede. Je v soglasju s stališčem o multimodalnosti reprezentacij, ki so shranjene v možganih, tako da je poudarek na njihovi čutni modalnosti.

¹⁰ Besede v vlogi dražljaja se predvajajo vizualno ali slušno.

¹¹ Podskupino raziskav zanima, kako poteka obdelava osebnih nasproti drugim vrstam lastnih imen.

¹² Pulvermüller idr. (2001) podobno ugotavlja za funkcijske/nepolnompomske besede nasproti polnompomskim.

Da imajo semantične lastnosti besede in s tem povezani spominski procesi vpliv na vzorce nevronske aktivnosti v visokofrekvenčnih območjih, kaže primer jezikovne naloge, v kateri so morali preiskovanci priklicati zahtevane jezikovne podatke. Nevronska aktivnost v območju *beta* in usklajenost med ustreznimi predeli možganov hkrati kažeta, da je semantični spomin po možganih razpršen in so komponente reprezentacije besede shranjene v različnih predelih.¹³ V enem od eksperimentov sta bili na način (vizualnih) dražljajev posredovani besedi *puščava* in *grba* in preiskovanci so morali pritisniti na gumb, če so ob tem pomislili na *kamelo*. Če je (semantični) priklic uspel, se je to odrazilo v visokofrekvenčni sinhronizaciji v območju ritmov *beta*,¹⁴ in sicer v časovnem oknu pribl. 1100 ms po prikazu dražljajev. Prišlo je tudi do usklajenega delovanja med suplementarnim motoričnim področjem skorje (SMA), predelom globokega možganskega jedra talamusa (pulvinar), ki je pomemben za prevajanje motoričnih in senzoričnih dražljajev v možgansko skorjo (kar je bistvenega pomena za pričetek procesa iskanja), ter zadajšnjimi in senčnimi predeli možganske skorje. Zadnje, tj. aktivacijo in povezovanje vizualnih asociacijskih področij, je mdr. mogoče pojasniti z dejstvom, da so bili v konkretnem primeru udeležencem dražljaji predstavljeni vizualno. V nasprotnem primeru (neprepoznave dražljajev) pa so bile povezave med talamusom in skorjo izrazito oslABLJENE. (Hart idr. 2013)

3.1.3 Možganske ritme *beta* razen z obdelavo na ravni besednega pomena povezujejo z obdelavo stavčnega pomena oz. obdelavo na ravni skladnje. Bastiaansen in Hagoort (2006) visokofrekvenčno sinhronizacijo v območjih *beta* in *gama* povezujejo z višjimi kognitivnimi operacijami, ko gre za priklic (iz dolgoročnega spomina), obdelavo in povezovanje informacij tako na ravni stavčnega pomena kot strukture stavka.¹⁵

Idejo, da je na ravni možganskih procesov vendarle mogoče razlikovati med procesi na nivoju (stavčne) semantike in skladišne obdelave (npr. Hagoort 2003), so ugotovili že v ERP raziskavah. Nekaj podobnega velja, ko govorimo o obeh vrstah obdelave v povezavi z možganskimi ritmi. Po eni strani je jasno, da se skladišna in semantična obdelava v možganih odvijata vzporedno in v časovnem oknu nekaj sto milisekund od prezentacije dražljaja; aktivirajo se področja v levem frontalno-temporalnem območju. Po drugi strani sta semantična in skladišna obdelava v možganih različni operaciji, kar pomeni, da možgani pri obdelavi stavka funkcijsko ločijo jezikovne operacije na teh dveh ravneh.

V zvezi z jezikovnim procesiranjem na ravni stavka je govor o dveh vrstah procesov. Eno je obdelava na ravni (besednih) pomenov; vključuje obdelavo podatkov, ki jih dobimo na ravni leksikalne enote in so hkrati vpeti v širši kontekst stavka. Drugo

¹³ Med zgodnejšimi študijami k vlogi jezikovnih spominskih procesov, na katere se sklicujeta Weiss/Müller (2003), so Rugg/Venables (1980), Schack idr. (1996; 1999; 2003), Weiss/Rappelsberger (1996, 1998), Rappelsberger idr. (1999), Volf/Razumnikova (1999), Weiss idr. (2000), Weiss/Rappelsberger (2000).

¹⁴ Prav tako *theta*, in sicer v časovnem oknu med 100 in 150 ms po prikazanem dražljaju (Hart idr. 2013).

¹⁵ V angleščini se za procesa semantične in skladišne obdelave uporablja pojem unifikacije/poenotnje, ki pomeni vzporedno obdelavo podatkov na obeh jezikovnih ravneh.

je obdelava na ravni skladijske zgradbe stavka, kjer gre za identifikacijo strukture stavka z razmerji med besedami, kar je pomembno pri pripisovanju pomena izjavi in njenem razumevanju. (Bastiaansen/Hagoort 2006) Za obe vrsti stavčnih operacij velja, da izzoveta hitre možganske ritme, vendar se ločita po nevronske sinhronizaciji v različnih frekvenčnih območjih. Velja, da so možganski ritmi *beta* občutljivejši na obdelavo informacij na skladijski ravni. Natančneje, sinhronizacija v spodnjih frekvencah pasu *beta* (13–18 Hz/10–20 Hz) je povezana z obdelavo na ravni skladnje (t. i. skladijsko poenotenje), obdelava na semantični ravni (t. i. semantično poenotenje) pa praviloma izzove sinhronizacijo v območju pasu *gamma*.

Vzorčen primer za ugotavljanje specifik skladijske obdelave v možganih je jezikovna naloga, v kateri morajo preiskovanci prebrati stavke, ki so pravilni ali pa vsebujejo bodisi semantično bodisi skladijsko napako. Do linearnega naraščanja moči ritmov *beta* pride v poteku stavka v skladijsko pravilnih pogojih (in do funkcijskega povezovanja med frontalno in temporalno nameščenimi elektrodami), medtem ko je ta v stavku s semantično napako (uporaba napačne besedne kategorije) oslABLJENA. Če so napake v stavčni strukturi, pa pride običajno do izničenja učinka.¹⁶ Odtod je mogoče sklepati, da je aktivnost v območju pasu *beta* oz. *beta* 1 (še) bolj kakor s semantično obdelavo povezana s procesiranjem na ravni skladnje. (npr. Bastiaansen idr. 2010; Bastiaansen/Hagoort 2015)

Občutljivost frekvenčnega pasu *beta* 1 na skladijske lastnosti kažejo rezultati eksperimenta, v katerem so primerjali možganske odzive na primeru osebkovih in predmetnih odvisnih stavkov. Pri predmetnih odvisnikih je bila izmerjena večja stopnja koherence, in sicer tako na začetku odvisnika kakor po njegovem koncu. (Weiss/Müller 2003: 339 sl.) To je mogoče razložiti z njegovo večjo zahtevnostjo na ravni slovnične strukture, saj je odvisnik izpeljan iz predmeta v neimenovalniškem sklonu (medtem ko je pri osebkovem odvisniku vršilec dejanja vsebovan v glavnem stavku).

Maguire in Abel (2013: 131 sl.) opozarjata, da meritve možganskih odzivov pri branju stavku slonijo na različnih vrstah slovničnih oz. skladijskih napak. Na eni strani so odkloni na ravni strukture stavka, kakor je npr. napaka v besednem redu, na drugi strani so morfosintaktične napake, kakor sta npr. neujemalnost med stavčnima členoma (osebkom in povedkom), neustrezna oblika glagola v vlogi povedka ipd. Za napake besednega reda so izmerili upad moči v pasu *beta* (prim. tudi Bastiaansen/Magyari/Hagoort 2010; Davidson/Indefrey 2007), in sicer najprej z latenco 200 ms levo frontalno, še enkrat pa po pribl. 600 ms centralno in desno frontalno ter temporalno. Nasprotno so pri napakah morfosintaktičnega tipa sicer zaznali nihanja v območju *beta*, vendar brez večjih sprememb; te so se pojavile v območju pasu *theta* (prim. tudi Davidson/Indefrey 2007). To kaže na manjšo občutljivost oz. neobčutljivost *beta* na to vrsto odklonov. Velja torej, da je frekvenčni pas *beta* občutljiv na skladijsko obdelavo v pravilnih pogojih. Moč v območju pasu *beta* narašča pri pravilno tvorjenih stavkih in upada ali se izniči pri nepravilnih.

3.1.4 Z računalniškimi simulacijami so ugotovili, da so možganski ritmi *beta* pomembni pri funkcionalnem povezovanju anatomsko oddaljenih in multimodalnih

¹⁶ Do podobnih ugotovitev so prišli v tipu raziskav, kjer so uporabili tip jezikovne naloge, v kateri je eden od stavkov v paru vseboval semantične odklone.

področij, ki vključujejo več oddaljenih struktur in so pristojna za obdelavo časovno ločenih dogodkov. To je pomembno tudi v procesih jezikovne obdelave, kjer gre za zapletene, kontrolne (odzgoraj-navzdol) in avtomatične (odspodaj-navzgor) procese, ki pripeljejo do multimodalne integracije kortikalno porazdeljenih zaznav. (Hipp idr. 2011: 389–90, 392)

V eksperiment, v katerem so dražljaj posredovali na tri načine, in sicer vizualno, na način govora in v obliki zapisa, so ugotovili povečanje koherence znotraj območja *beta* 1, pri čemer je prišlo do sklopitve frontalnega, parietalnega (temenskega) in vizualnega asociacijskega področja v možganih. To pomeni, da je prišlo do aktivacije več oddaljenih senzoričnih področij in do integracije avditornih in vizualnih informacij. Stein idr. (1999) poudarjajo, da so omenjene frekvence zaslužne za to, da pride v možganih do multimodalne semantične obdelave. Spoznanja se skladajo z ugotovitvami Lurie in več drugih raziskovalcev s konca 60. let prejšnjega stoletja. Na primeru možganskih lezij so namreč pokazali, da je parietalna možganska skorja odgovorna za semantično obdelavo in povezovanje različnih in kortikalno porazdeljenih zaznav v enoten koncept, temporalna skorja pa je pomembna pri obdelavi kompleksnih vizualnih oblik, prepoznavi objektov in vizualnih reprezentacijah. Pokazali so tudi, da je parietalno področje anatomsko povezano z drugimi (senzoričnimi, asociacijskimi) področji, kar v bistvu kaže na njegovo vlogo pri multimodalni semantični integraciji. (Mesulam 1990 v Stein idr. 1999: 147) Vse to je bolj vezano na levo hemisfero, ki je tudi sicer pristojnejša za jezik.

Ker je malo verjetno, da bo vsaka zaznava dražljaja v skorji obdelana sočasno, je logično, da so pri multimodalni semantični integraciji (vsaj) enako pomembni spominski procesi, ki so povezani s temi frekvencami. *Beta* 1 povezujejo s procesi, v katerih je treba primerjati stare in nove informacije, kar se pogosto dogaja v procesih jezikovne obdelave in razumevanja. Odtod sklepajo na pomen tega frekvenčnega območja pri vzdrževanju reprezentacije objektov v (vizualnem) kratkoročnem spominu. (Kopell idr. 2011)

3.2 Gama

Ritmi *beta* so zaslužni za povezovanje več oddaljenih struktur v možganih (tj. frontalnih, parietalnih, vizualnih asociacijskih področij), kar verjetno pomeni, da je ta frekvenčna aktivnost povezana z uravnavanjem delovanja široko razporejenih omrežij (Hipp idr. 2011). To pa ne velja za ritme *gama*. Ti so značilni za sklopitve manjšega dosega oz. lokalnejše sklopitve, ki bolj verjetno odražajo samo vsebino procesiranja, specifične vzdrževane informacije, denimo tiste v primarni somato-senzorični skorji v parietalnih področjih. (Kopell idr. 2000; Hipp idr. 2011: 390–92.) Z vidika zahtevnosti kognitivnih nalog, ki izzovejo visokofrekvenčna valovanja, je med hitrimi ritmi pomembnejša vloga zato pripisana ritmom *beta* oz. nizkemu frekvenčnem območju *gama* (do pribl. 35 Hz). To razlagajo z dejstvom, da se zelo oddaljeni nevroni oz. njihove skupine – kar pa je značilno prav za zahtevnejše kognitivne funkcije – ne morejo povezovati v zelo visokih frekvencah, ampak so ravno zaradi oddaljenosti med njimi primernejši nekoliko počasnejši hitri ritmi.

Možganski ritmi *beta* se v procesih jezikovne obdelave pogosto pojavljajo skupaj z *gamo*. Gre za obdelavo in povezovanje informacij na različnih jezikovnih ravneh (npr. Bastiaansen/Hagoort 2006; Sauseng/Klimesch 2008),¹⁷ in sicer tako na nivoju semantike (posameznih) besed kakor na nivoju obdelave stavka. V povezavi z *gamo* in za razliko od valovanj *beta*, ki se na ravni stavka povezujejo predvsem s procesi skladišne obdelave, je poudarek na stavčnosemantičnem vidiku. Z vidika prostorskih vzorcev možganskih aktivnosti je v omenjenih procesih unifikacije oz. povezovanja jezikovnih podatkov na nivoju stavka najbolj aktivna leva inferiorna frontalna možganska vijuga (girus). (npr. Bastiaansen/ Hagoort)

V skladu z ugotovitvijo, da so semantične lastnosti besede nedvomno povezane z različnimi nevronskimi vzorci, so tudi študije, ki uporabljajo različne metode beleženja možganske aktivnosti (EEG, MEG idr.) in jih zanima jezikovna obdelava besednih kategorij. Med najpogostejšimi eksperimentalnimi preverbami občutljivosti ritmov *gama* na pomenske lastnosti besed so primerjalno zasnovane meritve možganskih aktivnosti pri obdelavi samostalnikov in glagolov, saj so pri njihovi obdelavi in v višjih frekvencah največje spremembe v oscilatorni dinamiki (upad oz. naraščanje spektralne moči v različnih pogojih). Med bolj zanimivimi eksperimenti omenimo primerjalno merjenje možganskih ritmov pri obdelavi pravih besed nasproti t. i. nepravim oz. psevdobesedam¹⁸ ter ugotavljanje možganskih odzivov in prostorskih vzorcev v možganih pri obdelavi različnih vrst besed, ki se razlikujejo glede na pomenske lastnosti.¹⁹ Na eni strani je šlo za t. i. vizualne besede iz skupine konkretnih samostalnikov, za katere velja, da izraziteje spodbudijo vizualne asociacije, na drugi strani za akcijske glagole, ki naj bi praviloma stimulirali motorični del možganov oz. ga pripravili na izvajanje motoričnih gibov. V obeh primerih je bila spektralna moč v območju med 30 in 40 Hz povečana nad vidnimi področji skorje ali v drugem primeru nad motoričnimi področji (razen nad področjem možganov, ki je pristojno za govor). (Pulvermüller idr. 1996a) Podobne spremembe, ki potrjujejo občutljivost *game* na pomenske značilnosti besed, so eksperimentalno ugotovili pri obdelavi psevdobesed. Spektralna moč je bila na ustreznih področjih v možganih večja pri t. i. pravih besedah oz. je upadla pri obdelavi psevdobesed; natančneje, prišlo je do upada v nizkem območju *gama* med 25 in 35 Hz in nad levo hemisfero, ko so možgani psevdobesedo identificirali kot nepomenonosno enoto.²⁰ (Pulvermüller idr. 1996a)

Aktivnost v območju *gama* povezujejo s semantično obdelavo tudi na ravni stavka oz. stavčnih pomenov. To ugotavljajo prek lingvističnih manipulacij v stavku, kakor je uporaba besed, ki so glede na stavčni pomen neustrezne oz. nepričakovane. Ugotovili so, da semantično neustrezna beseda v stavku izzove upad v območju *gama* (in v nasprotju s tem povečanje moči v območju *theta*). Odtod sklepajo, da je povečanje v frekvenčnem pasu *gama* pravzaprav običajna nevronska aktivnost, po-

¹⁷ Giraudovo in Poeppla (2012) so sicer zanimala možganska nihanja glede na različne vidike govora (in ne [tihega] branja), vendar si morda ni odveč zapomniti, da so aktivnostim možganov v višjih frekvenčnih območjih, kakor sta *gama* in *beta*, prav tako pripisane zasluge za unifikacijo, tj. obdelavo in povezovanje dohodnih jezikovnih podatkov v ustreznem časovnem zaporedju.

¹⁸ Praviloma so izgovorljive, vendar nimajo nikakršnega pomena.

¹⁹ Te so pomemben kriterij pri uvrščanju k besednim vrstam.

²⁰ Podobno pravijo tudi ERP raziskave.

vezana z jezikovno obdelavo, oz. da je aktivnost *gama* pričakovan in normalen odziv v pravih stavčnih pogojih, ko se v stavku pojavi semantično predvidljiva beseda. (Hagoort idr. 2004, Hald idr. 2006, Penolazzi idr. 2009 v Bastiaansen idr. 2010)

Bastiaansen in Hagoort sta hipotezo, da semantična obdelava na ravni stavka izzove večjo aktivnost v območju *gama*, skladišna obdelava pa v spodnjem območju *beta* in znotraj omrežij v levi frontotemporalni skorji, skušala dodatno preveriti v novem eksperimentu (2015). Preiskovanci so morali prebrati pravilno tvorjene stavke in stavke, ki so vsebovali skladišnsko ali pomensko napako. Potrdila sta, da pride do naraščanja moči v območju *gama* pri stavkih, ki ne vsebujejo semantične napake. Moč v območju pasu *beta* pa je bila po pričakovanjih večja v pravih stavčnih pogojih, ko ni bilo skladišnske napake. Rezultati na ravni obdelave stavka potrjujejo obstoj razlik v možganskih nihanjih pri semantični in skladišnski obdelavi.

4 Jezikovna obdelava in počasni možganski ritmi

4.1 Theta

Če na ravni obdelave stavka velja, da semantično neustrezna beseda povzroči upad moči v območju *gama*, pride v enakih pogojih po pravilu do povečanja moči v frekvenčnemu pasu *theta*. Odtod sklepajo, da je povečanje v območju *theta* povezano s »popravljanjem« napak in s tem povezanim priklicem (pravih) informacij iz spomina, na kratko, z verbalnimi spominskimi procesi. Če je povečanje v območju *gama* normalen odziv na pravilne stavčne pogoje, potem je povečanje v območju *theta* prav tako običajen odziv na stavčnosemantične kršitve. Aktivnost *theta* poleg tega povezujejo s procesi skladišnske obdelave, pri čemer gre po eni strani za obdelavo kršitev na ravni skladnje in po drugi strani za obdelavo v povsem pravih pogojih. *Theta* ni neobčutljiva niti na semantične lastnosti na ravni (posameznih) besed.

Ko gre za obdelavo stavkov,²¹ bi rezultate raziskav z vidika prostorskega povezovanja nevronske skupke v možganih lahko strnili v naslednje splošne vzorce: moč *theta* se poveča nad levim zatilnim (okcipitalnim) področjem, temporalno na obeh straneh in nad frontocentralnimi področji. Oscilatorna moč usklajeno narašča v bolj ali manj oddaljenih predelih možganske skorje oz. je povečanje oscilatorne aktivnosti v območju *theta* lahko posledica sklopitve nevronov, ki so povezani bodisi bolj lokalno bodisi gre za prostorsko oddaljena nevronska omrežja. Povečanje moči v okcipitalnih predelih povezujejo z identifikacijo oz. dekodiranjem vizualne podobe besed oz. vizualnim zaznavanjem, nad temporalnimi predeli pa s procesi priklica konkretnih (leksikalnih) pomenov oz. z verbalnimi spominskimi procesi.²² Nekoliko težje je razložiti povečanje moči frontocentralno. Po eni strani ga povezujejo z delovnospominskimi procesi, po drugi strani pa ga omenjajo v povezavi s skladišnskimi napakami. (npr. Hald idr. 2006: 92; 98 sl.)

Če upoštevamo razdelitev na dve večji skupini skladišnskih napak, kakor sta jih predlagala Maguire in Abel (2013: 132 sl.), ki se nanašajo na besedni red in na raven

²¹ Na podoben način kakor pri ERP raziskavah se predvajajo prek računalniškega zaslona.

²² V temporalnem režnju je tudi področje za razumevanje govora.

morfosintakse, je treba v zvezi z nihanji moči v območju *theta* dodati, da ta ni enako občutljiva na vse napake. Občutljivejša je na drugo vrsto omenjenih napak, kjer opazimo naraščanje v časovnem obdobju pribl. 300–500 ms po prikazu dražljaja. Vendar so hkrati ugotovili, da spremembe v območju *theta* niso občutljive na vse morfosintaktične odklone, kakor je npr. neujemanje med osebkom in glagolom v napačnem številu, kjer pride do upada moči v območju *beta*. Aktivnost v območju *theta* zaradi njene stalne prisotnosti in naraščanja v poteku stavka, s poudarkom na prednjih predelih možganov, povezujejo z obdelavo stavka in verbalnimi spominskimi procesi. Še enkrat velja spomniti na eksperiment z odvisnimi in glavnimi stavki, kjer je naraščanje v območju *theta* seveda izrazitejše pri obdelavi prvih.

Povečanje moči v območju *theta* razen s skladsjimi kršitvami in obdelavo na ravni skladnje povezujejo s semantičnimi kršitvami v stavku. Spodbujeno je namreč z obdelavo vsebinsko neustreznih besed v stavku (kjer bi torej pričakovali drugo besedo). Razvidno je, da se valovanje v tem območju izraziteje poveča v primeru, ko se v stavku pojavi pomensko neustrezna beseda, in sicer je *theta* najizrazitejša nad prednjimi predeli in centralno. To kaže na njeno občutljivost na napake na ravni stavčne semantike – in s tem povezane spominske procese. (Hald idr. 2006: 99)

S časovno-frekvenčno analizo so ugotovili tudi občutljivost *theta* na semantične lastnosti besed, kar je bil vzporedni rezultat enega od eksperimentov, v katerem so kot vhodna podatka uporabili dvoje besed (*grba* in *puščava*), ki sta bili pomensko povezani s ciljno besedo (*kamela*), pri čemer se je uspešnost semantičnega priklica odrazila v povečanju moči v območju *theta* (Hart idr. 2012). Tak rezultat napeljuje na sklep, da so bili vpleteni spominski procesi. Rečeno drugače, gre za vpletenost procesov priklica in identifikacije semantičnih tipov podatkov.

Občutljivost *theta* na semantične lastnosti besed ponazarjajo študije, ki uporabljajo besedne pare, v katerih sta besedi bodisi tematsko in taksonomsko povezani bodisi ni med njima nobene zveze. Ugotovili so povečanje v območju *theta* in nad desno hemisfero spredaj v primeru, ko ena od besed v paru ni tematsko povezana z drugo, kar pojasnjujejo z večjim kognitivnim naporom pri procesiranju jezikovnih podatkov, spominskim priklicem in nasploh z verbalno spominskimi procesi, ki so pri tem na delu. (Maguire/Abel 2013: 129 sl.)

5 Kako pa je z dinamiko možganskih ritmov pri jezikovni obdelavi, ki je podlaga branju odlomkov literarnih besedil? Postavlja se več vprašanj, ki jih skušamo razrešiti. Ker predpostavljamo, da na dinamiko ritmov nihanja in s tem povezane nevronske vzorce do neke mere vpliva tudi literarnodiskurzivni kontekst, sumimo, da bo prišlo pri »kršitvah« v strukturi stavka (npr. predrugačen besedni red) ali na ravni besedne in stavčne semantike do zmanjšanja ali izničenja moči v območjih pasov *beta* in *gamma*. To bi bilo mdr. mogoče razložiti z dejstvom, da našete vrste kršitev oz. odklonov v literarnih (npr. pesemskih) besedilih niso pripoznane kot napake (besedni red je lahko narekovan s strani metrične sheme oz. ritma).²³ Zanima

²³ Prav tako pa bi na takšno odzivanje možganov lahko učinkovala večja frekventnost tovrstnih pojavov v literarni vrsti besedil. Zato bi utegnili posebej pomembno vlogo pri branju besedil, ki veljajo za literarna, igrati prav počasni ritmi *theta*, ki so razen z obdelavo odklonov na različnih jezikovnih ravneh povezani z verbalnimi spominskimi procesi.

nas tudi, kaj se dogaja z dinamiko možganskih ritmov pri branju besedil, ki jih umeščamo k različnim literarnim zvrstem (lirika vs. pripovedništvo). V povezavi s tem pa se postavlja vprašanje, ali in kako se v možganski aktivnosti odražajo različni literarno-slogovni postopki in njihovo menjavanje. Eno izmed mnogih vprašanj je tudi, kako na dinamiko možganske aktivnosti vplivajo medialne značilnosti literature, ki določajo načine njenih branj (npr. klasično branje in branje z zaslona). Ponuja se nekaj zanimivih odgovorov.

VIRI IN LITERATURA

- C. BABILONI, F. BABILONI, F. CARDUCCI, F. CONCOTTI, G. COCOZZA, C. DEL PERCIO, D. V. MORETTI, P. M. ROSSINI, 2002: Human cortical electroencephalography (EEG) rhythms during the observation of simple aimless movements. *Neuroimage* 17. 559–72.
- D. M. BARCH, 2006: What can research on schizophrenia tell us about the cognitive neuroscience of working memory? *Neuroscience* 139/1. 73–84.
- L. W. BARSALOU, 2008: Grounded cognition. *Annual review of psychology* 59. 617–45.
- M. C. M. BASTIAANSEN, P. HAGOORT, 2006: Oscillatory neuronal dynamics during language comprehension. *Progress in brain research* 159. 179–96.
- M. C. M. BASTIAANSEN, L. MAGYARI, P. HAGOORT, 2010: Syntactic unification operations are reflected in oscillatory dynamics during online sentence comprehension. *Journal of cognitive neuroscience* 22/7. 1333–47.
- M. C. M. BASTIAANSEN, P. HAGOORT, 2015: Frequency-based segregation of syntactic and semantic unification during online sentence level language comprehension. *Journal of cognitive neuroscience* 27/11. 2095–107.
- S. BREŽAN, V. RUTAR, V. LOGAR, B. KORITNIK, G. KURILLO, A. BELIČ, T. BAJD, J. ZIDAR, 2004: Elektroencefalografska koherenca. *Psihološka obzorja* 13/2. 61–69.
- D. J. DAVIDSON, P. INDEFREY, 2007: An inverse relation between event-related and time-frequency response in sentence processing. *Brain research* 1158. 81–92.
- M. D'ESPOSITO, 2007: From cognitive to neural models of working memory. *Philosophical transactions of the Royal Society B* 362. 761–72.
- M. D'ESPOSITO, B. R. POSTLE, 2015: The cognitive neuroscience of working memory. *Annual review of psychology* 66/1. 115–42.
- A. E. FISHER, P. L. FURLONG, S. SERI, P. ADJAMIAN, C. WITTON, T. BALDWEG, S. PHILIPS, R. WALSH, J. M. HOUGHTON, N. J. THAI, 2008: Interhemispheric differences of spectral power in expressive language. *International journal of psychophysiology* 68. 111–22.
- A. L. GIRAUD, D. POEPEL, 2012: Cortical oscillations and speech processing. *Nature neuroscience* 15. 511–17.
- A. M. GLENBERG, 1997: What memory is for. *Behavioral and brain sciences* 20. 1–55.

- P. HAGOORT, 2003: How the brain solves the binding problem of language. *Neuroimage* 20. 19–29.
- L. A. HALD, M. BASTIAANSEN, P. HAGOORT, 2006: EEG theta and gamma responses to semantic violations in online sentence processing. *Brain & language* 96/1. 90–105.
- J. HARI idr., N. FORSS, S. AVIKAINEN, E. KIRVESKARI, S. SALENIUS, G. RIZZOLATTI, 1998: Activation of human primary motor cortex during action observation. *The proceedings of the National academy of sciences of the U. S. A.* 95. 15061–65.
- J. HART, M. J. MAGUIRE, M. MOTES, R. A. MUDAR, H.-S. CHIANG, K. B. WOMACK, M. A. KRAUT, 2013: Semantic memory retrieval circuit. *Brain & language*. 12689–98. Na spletu.
- J. F. HIPPEL, A. K. ENGEL, M. SIEGEL, 2011: Oscillatory synchronization in large-scale cortical networks predicts perception. *Neuron* 69. 387–96.
- N. KOPELL, G. B. ERMENTROUT, M. WHITTINGTON, R. D. TRAUB, 2000: Gamma rhythms and beta rhythms have different synchronization properties. *The proceedings of the National academy of sciences of the U. S. A.* 97. 1867–72. Na spletu.
- N. KOPELL, M. A. WHITTINGTON, M. A. KRAMER, 2011: Neural assembly dynamics in the beta 1 frequency range permits short-term memory. *The proceedings of the National academy of sciences of the U. S. A.* 108. 3779–84.
- S. J. LUCK, E. K. VOGEL, 2013: Visual working memory capacity. *Trends in cognitive sciences* 17/8. 391–400.
- W. J. MA, M. HUSAIN, P. M. BAYS, 2014: Changing concepts of working memory. *Nature neuroscience* 17/3. 347–56.
- M. J. MAGUIRE, A. D. ABEL, 2013: What changes in neural oscillations can reveal about developmental cognitive neuroscience. *Developmental cognitive neuroscience* 6. 125–36.
- S. MAKEIG, M. WESTERFIELD, T.-P. JUNG, S. ENGHOFF, J. TOWNSEND, E. COURCHESNE, T. J. SEJNOWSKI, 2002: Dynamic brain sources of visual evoked responses. *Science* 295. 690–694
- V. OERTEL-KNÖCHEL, R. A. BITTNER, C. KNÖCHEL, D. PRVULOVIC, H. HAMPPEL, 2011: Discovery and development of integrative biological markers for schizophrenia. *Progress in neurobiology* 95/4. 686–702.
- F. PEREIRA, T. MITCHELL, M. BORVINICK, 2009: Machine learning classifiers and fMRI. *NeuroImage* 45/1. Na spletu.
- U. PERENIČ, J. BON, 2015: Eksperimentalna uporaba kvantitativne elektroencefalografije pri analizi (literarnega) branja: Z dogodkom povezani ERP valovi (Event-Related-Potentials). *Slavistična revija* 63/2. 135–53.
- B. R. POSTLE, 2015: The cognitive neuroscience of visual short-term memory. *Current opinion in behavioral sciences* 1. 40–46.
- F. PULVERMÜLLER, 1996: Hebb's concept of cell assemblies and the psychophysiology of word processing. *Psychophysiology* 33. 317–33.

- F. PULVERMÜLLER, H. PREIBL, W. LUTZENBERGER, N. BIRNBAUMER, 1996a: Brain rhythms of language. *European journal of neuroscience* 8. 937–41.
- F. PULVERMÜLLER, 2001: Walking or talking? *Brain & language* 78. 143–68.
- G. REPOVŠ, A. BADDELEY, 2006: The multi-component model of working memory. *Neuroscience* 139/1. 5–21.
- B. J. ROACH, D. H. MATHALON, 2008: Event-related EEG time-frequency analysis. *Schizophrenia bulletin* 34/5. 907–26.
- F. ROUX, M. WIBRAL, H. M. MOHR, W. SINGER, P. J. UHLHAAS, 2012: Gamma-band activity in human prefrontal cortex codes for the number of relevant items maintained in working memory. *Journal of neuroscience* 32/36. 12411–20.
- F. ROUX, P. J. UHLHAAS, 2014: Working memory and neural oscillations. *Trends in cognitive sciences* 18/1. 16–25.
- V. SAKKALIS, 2011: Review of advanced techniques for the estimation of brain connectivity measured with EEG/MEG. *Computers in biology and medicine* 41/12. 1110–17.
- P. SAUSENG, W. KLIMESCH, W.R. GRUBER, S. HANSLMAYR, R. FREUNBERGER, M. DOPPELMAYR, 2007: Are event-related potential components generated by phase resetting of brain oscillations? *Neuroscience* 146/4. 1435–44.
- P. SAUSENG, W. KLIMESCH, 2008: What does phase information of oscillatory brain activity tell us about cognitive processes? *Neuroscience & biobehavioral reviews* 32/5. 1001–13.
- B. SCHACK, A. C. N. CHEN, S. MESCHA, H. WITTE, 1999: Instantaneous EEG coherence analysis during the Stroop task. *Clinical neurophysiology* 110. 1410–26.
- T. J. SEJNOWSKI, G. TESAURO, 1989: The Hebb rule for synaptic plasticity. *Neural models of plasticity*. Ur. J. O. Byrne, W. O. Berry. New York: Academic Press.
- K. D. SINGH, G. R. BARNES, A. HILLEBRAND, E. M. FORDE, A. L. WILLIAMS, 2002: Task-related changes in cortical synchronization are spatially coincident with the hemodynamic response. *Neuroimage* 16. 103–14.
- J. X. VAN SNELLENBERG, I. J. TORRES, A. E. THORNTON, 2006: Functional neuroimaging of working memory in schizophrenia. *Neuropsychology* 20/5. 497–510.
- A. VON STEIN, P. RAPPESBERGER, J. SARNTHEIN, H. PETSCHKE, 1999: Synchronization between temporal and parietal cortex during multimodal object processing in man. *Cerebral cortex* 9. 137–50.
- M. TEPLAN, 2002: Fundamentals of EEG measurement. *Measurement science review*. Zv. 2. Na spletu.
- P. J. UHLHAAS, W. SINGER, 2010: Abnormal neural oscillations and synchrony in schizophrenia. *Nature reviews neuroscience* 11/2. 100–13.
- P. J. UHLHAAS, 2013: Dysconnectivity, large-scale networks and neuronal dynamics in schizophrenia. *Current opinion in neurobiology* 23/2. 283–90.

- S. WEISS, H. M. MÜLLER, 2003: The contribution of EEG coherence to the investigation of language. *Brain & language* 85. 325–43.
- , 2012: Too many betas do not spoil the broth. *Frontiers in psychology* 3. Na spletu.

SUMMARY

The article is the second part of the survey on the use of the electroencephalographic (EEG) methods in the analysis of (literary) reading. Contrary to prevalent cognitive theories, which propose that the brain works according to the principle of specialized modular processes (the so-called modular model), alternative theories supported by emerging brain imaging data presuppose the existence and simultaneous interactions of a number of different representations, supported and maintained by distributed neuronal mechanisms (the so-called activated states model). This question can also be approached by using the time-frequency analysis of EEG data, which, compared to the classic ERP analysis, allows an insight into parallel processing by dividing time course of oscillatory electrical activity of the brain into frequency bands. Individual frequency bands are considered to be important for various aspects of cognitive mechanisms, which are also the basis of language processing in reading. In the context of language processing, the most interesting brain rhythm is *beta*, as it is related to the performance of higher-order cognitive functions. (1) In this frequency band, during the course of language processing and understanding (words, sentences), simultaneous changes in oscillatory activity of neurons in locomotor areas of the cortex can be observed, which supports the idea of materialized cognition and functional connections between locomotor and cognitive functions. (2) The *beta* brain rhythms are related with the processing of lexical and syntactic meanings, i.e., the processing at the syntactic level. (3) Computer simulations have also shown the importance of *beta* rhythms in functionally connecting anatomically distant and multimodal areas of the cortex, which is particularly important in the course of language processing. On the other hand, the *gamma* rhythms are more typical of the shorter-range connections. In language processing, they often appear together with the *beta* rhythms. Researchers have noticed the sensitivity of the *gamma* rhythms to the semantic features of words belonging to various parts of speech. The activity in the *gamma* band is also related to the processing of syntactic semantics. The slow *theta* rhythms are thought to reflect “corrections” of errors in the sentence, which is explained as a process of recalling the correct information from the memory, i.e., through memory processes. The *theta* rhythm is also sensitive to the semantic features of words and to syntactic processing. This corresponds to the finding that a parametric increase in oscillatory amplitudes in all frequency bands corresponds to the increase in difficulty of cognitive processes.

UDK 811.111'374=163.6

Marjeta Vrbinc

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

marjeta.vrbinc@ff.uni-lj.si

Alenka Vrbinc

Ekonomska fakulteta Univerze v Ljubljani

alenka.vrbinc@ef.uni-lj.si

STRUKTURNI IN VSEBINSKI VIDIKI OPOMB O RABI V DIDAKTIČNEM DVOJEZIČNEM SLOVARJU ZA DEKODIRANJE

V prispevku analiziramo opombe o rabi (OR), vključene v angleško-slovenski slovar s poudarjeno didaktično komponento. Slovar vsebuje 333 OR, ki predstavljajo gradivo za analizo. V analizi se osredotočamo na jezikovni in strukturni vidik OR. V osrednjem delu analiziramo OR po besednih vrstah posamezne iztočnice in po vsebini. Rezultati kažejo, da OR najpogosteje najdemo pri samostalniških iztočnicah, sledijo glagolske iztočnice, druge besedne vrste pa le redko. Večina OR je posvečena kontrastivni problematiki, v nekaterih OR pa so obravnavane značilnosti izhodiščnega jezika (tj. angleščine). Ugotovitve, o katerih poročamo v tem prispevku, niso omejene zgolj na en jezikovni par, ampak jih lahko uporabimo univerzalno ne glede na jezikovni par.

Ključne besede: kontrastivne razlike, značilnosti izhodiščnega jezika, uporabniki slovarja, potrebe uporabnikov

The paper analyzes usage notes included in an English-Slovene dictionary with a strong didactic component. The dictionary contains 333 usage notes, which represent the material for this analysis. The analysis focuses on the language and structure of usage notes. In the main section of the paper, the usage notes are analyzed with regard to the part of speech and to the content of each lemma. The results show that nominal lemmata are most frequently accompanied by usage notes, followed by verbal lemmata and other parts of speech. The majority of usage notes deal with contrastive problems, while some usage notes discuss the characteristics of the source language (i.e., English). The findings of the paper are not limited to one particular language pair, but can be used universally, regardless of the languages in question.

Keywords: contrastive differences, peculiarities of source language, dictionary users, users' needs

0 Uvod

Najpomembnejša naloga vsakega slovarja, ne glede na to, ali gre za enojezični ali dvojezični slovar, je, da uporabnika seznaní s pomenom iztočnice. V enojezičnem slovarju to funkcijo opravlja razlaga pomena, v dvojezičnem pa slovarski ustreznik. Pomembno je poudariti dejstvo, da razlaga oz. slovarski ustreznik pogosto ne zadoščata, zato je treba slovarski ali besedilni denotat še dodatno pojasniti oz. dopolniti.

V SSKJ, na primer, se leksikografi poslužujejo slovničnih in stilnih kvalifikatorjev ter pomenskih kvalifikatorskih pojasnil (Vidovič Muha 1999: 14; Gorjanc 2002: 131). Nataša Jakop (2001: 226) ugotavlja, da tipologije kvalifikatorskih pojasnil v SSKJ ni, določene so samo nekatere njihove vloge v slovarju. Glede na SSKJ2 (§ 155–59) »kvalifikatorsko pojasnilo dopolnjuje pomensko razlago; praviloma nakazuje okolje oziroma čas, v katerem pojem živi [...], ali način, po katerem je treba razumeti razlago [...]«. Poleg tega lahko kvalifikatorsko pojasnilo nadomešča pomensko razlago ali omejuje rabo na določene zveze. Dodatna možnost, ki jo imajo na voljo leksikografi za vključevanje dodatnih informacij o iztočnici, so opombe o rabi (OR), ki so neobvezna sestavina geselskega članka in jih v SSKJ in SSKJ2 ni. OR so značilne tako za enojezične slovarje za rojene govorce kot tudi za tujejezične govorce. Zlasti pomembne so v slovarjih za tujejezične govorce, saj so vsebinsko raznolike in pogosto vsebujejo nasvete o pravilni ali zaželeni rabi besede ali besedne zveze v tujem jeziku. Tudi dvojezični slovarji lahko vključujejo OR, vendar je vključevanje tovrstnih opomb v veliki meri odvisno od tradicije in stopnje leksikografske razvitosti okolja, kjer nastane določen slovar. V veliki večini dvojezičnih slovarjev OR ni, v nekatere dvojezične slovarje pa so jih začeli vključevati šele pred kratkim. Vidik, ki ga moramo upoštevati pri obravnavi vključevanja OR v dvojezične slovarje, je, da imajo ti slovarji pogosto dvojno funkcijo, saj so lahko namenjeni dekodiranju in hkrati enkodiranju. V praksi seveda za posamezni jezikovni par nimamo na voljo štirih slovarjev, ki bi jih lahko uporabljali rojeni govorce obeh jezikov za dekodiranje oziroma enkodiranje. Dvojezični slovarji so zato običajno kombinacija slovarjev za enkodiranje in slovarjev za dekodiranje (Jacobsen idr. 1991: 2786). To pomeni, da pogosto vključujejo informacije, ki jih uporabniki ne potrebujejo za razumevanje besedila v tujem jeziku (dekodiranje), oziroma ne vključujejo informacij, ki bi jih uporabniki potrebovali za ustvarjanje besedila v tujem jeziku (enkodiranje) (Landau 2001: 307).

Struktura geselskega članka lahko v slovarju do določene mere variira. Tako nekatere komponente, vključno z OR, ne najdemo v vseh geselskih člankih, ampak samo v tistih, kjer so po mnenju leksikografov neobhodno potrebne za boljše razumevanje določene lastnosti iztočnice. Gouws in Prinsloo (2010: 501) menita, da je variabilnost strukture geselskega članka prednost, saj so mikrostrukturni elementi predstavljeni tako, da najbolj upoštevajo potrebe in sposobnosti ciljnih uporabnikov. Znotraj geselskega članka lahko najdemo OR na različnih mestih: pred semantičnim delom geselskega članka, tj. pred prvim oštevilčenim pomenom; takoj za določenim pomenom iztočnice, na katerega se nanaša; na koncu geselskega članka, kar je najpogostejše mesto (Taljard idr. 2014: 698; Gouws/Prinsloo 2010: 502–05). OR, ki jih najdemo znotraj geselskega članka, so notranji elementi geselskega članka, vključevati jih moramo v skladu s strukturo slovarja, pri tem pa moramo skrajno pazljivo izbrati mesto znotraj geselskega članka, tako da je povsem razvidno, na kateri del geselskega članka se opomba nanaša (Gouws/Prinsloo 2010: 502). Po drugi strani v določenih slovarjih naletimo na tako imenovane zunanje OR, ki se osredotočajo na element, obravnavan na kakšnem drugem mestu v slovarju (npr. OR z naslovom *Metaphor* v MED2) (Taljard idr. 2014: 698).

Vsebinsko gledano obravnavajo OR v različnih slovarjih zelo različne teme. Izbor tem je odvisen od vrste slovarja, ciljnega uporabnika in namembnosti, zato moramo

možne teme določiti že v pripravljalni fazi. Do sedaj je bilo na področju izbora tem, obravnavanih v OR, največ narejenega v angleških enojezičnih didaktičnih slovarjih, kjer najdemo vsebinsko zelo različne OR. Opombe so posledica zavedanja leksikografov, da tujejezični govorniki potrebujejo dodatne informacije o iztočnici ali določenem pomenu iztočnice, če želijo tvoriti ustrezne in pravilne povedi v tujem jeziku (Cowie 1999: 170; Jackson 2002: 139; Atkins/Rundell 2008: 233). V različnih angleških enojezičnih didaktičnih slovarjih OR poimenujejo različno glede na obravnavano temo in glede na pristop leksikografov do OR (Atkins/Rundell 2008: 233). OR načeloma obravnavajo različne vidike slovnice, semantike, pragmatike in stilistike ter kolokacijske vzorce (Jackson 2002: 180–81; Cowie 1999: 170). Zdi se, da so nekatere teme v teh slovarjih obravnavane v OR pogosteje kot druge, kar še posebej velja za sopomenke, kolokacije in slovnične značilnosti, poleg tega pa leksikografi relativno pogosto vključujejo tudi opombe o pogostih napakah, ki jih v tujem jeziku delajo tujejezični govorniki. V nekaterih slovarjih najdemo v opombah tudi podatke o razlikah med britansko in ameriško angleščino, o metaforah, o tem, kako izboljšati besedišče itd.

V dvojezičnih slovarjih leksikografi s pomočjo OR uporabnike opozarjajo na razlike med pomensko sorodnimi besedami, ki mogoče niso popolnoma razvidne iz slovarskih ustreznikov, namen takšnih opomb pa je, da se uporabnik izogne nepravilni rabi (Gouws/Prinsloo 2010: 506, 507). Poleg tega opombe obravnavajo tudi primerjavo iztočnice ali enega od njenih pomenov in slovarskega ustreznika z vidika pomena, skladnje, stila, jezikovne zvrstnosti, kolokacijskih vzorcev itd. (Atkins 1996: 528). V takem primeru opombe temeljijo na podrobni kontrastivni analizi obeh jezikov, kar potrjuje tudi Whitcutova (1985: 78), ki pravi, da se tujejezični govorniki spopadajo s številnimi težavami zaradi interference, tj. zaradi napačne analogije z maternim jezikom tujejezičnega govornika.

Raziskava o OR, katere rezultati so predstavljeni v tem prispevku, temelji na dvojezičnem angleško-slovenskem slovarju (ASS), ki je v zaključni fazi sestavljanja. Ta slovar bo vseboval številne inovativne rešitve, ki jih obstoječi angleško-slovenski slovarji nimajo. Med novosti sodijo tudi OR, ki jih analiziramo in komentiramo v tem prispevku. OR v dvojezičnem slovarju načeloma obravnavajo teme, povezane s kontrastivnimi razlikami med izhodiščnim in ciljnim jezikom, zato je naš namen ugotoviti, ali v slovarju, ki je predmet naše raziskave, OR vključujejo kontrastivno problematiko angleščine in slovenščine (npr. slovnične in/ali pomenske značilnosti angleških iztočnic, ki se razlikujejo od ustreznikov v slovenščini), ali pa obravnavajo samo značilnosti angleščine brez primerjave s slovenščino (tj. nekontrastivne OR).

1 Metodologija

ASS, ki ga preučujemo v tej raziskavi, vključuje 53.233 iztočnic in 16.274 podiztočnic (tj. frazeoloških enot, vključenih v frazeološko gnezdo, in sestavljenih glagolov, vključenih v gnezdo s sestavljenimi glagoli); sodil bo v skupino obširnejših dvojezičnih angleško-slovenskih slovarjev in bo edini pedagoško in didaktično usmerjeni dvojezični slovar na Slovenskem.

Z makrostrukturnega vidika lahko ASS primerjamo z angleškimi didaktičnimi enojezičnimi slovarji, kar je razvidno tudi iz distribucije iztočnic na črko (prim. 3. poglavje). Ker se v raziskavi osredotočamo na OR, predstavlja gradivo za analizo OR celotni slovar, v katerem najdemo skupno 333 OR. Sedem OR je binarnih po strukturi. V enem tipu binarnih opomb se en del opombe nanaša na značilnosti določenega pomena iztočnice, drugi del opombe pa na značilnosti drugega pomena iste polisemične iztočnice. V drugem tipu binarnih OR se binarna struktura opombe nanaša na isti pomen iztočnice, vendar sta obravnavani dve različni značilnosti iztočnice (prim. 3. poglavje). Kontrastivna analiza obeh tem, obravnavanih v binarnih opombah, kaže, da bi raba iztočnice ali enega od njenih pomenov predstavljala problem za rojenega govorca slovenščine, ki je ciljni uporabnik slovarja. Binarne opombe smo pri končnem številu OR v celotnem slovarju šteli samo enkrat, pri podrobnejši analizi vsebine OR pa dvakrat, in sicer glede na temo, ki jo obravnavajo.

OR smo vnesli v poseben dokument skupaj z iztočnicami, pod katerimi so opombe vključene. Gradivo smo uredili po naslednjih štirih kriterijih:

1. abecedni red iztočnic, pri katerih najdemo OR, kar je logična razvrstitev z vidika leksikografske teorije, saj je slovar, ki je predmet analize, semaziološki slovar (prim. 3.2);
2. besedna vrsta iztočnice, pri kateri najdemo OR (prim. 3.3);
3. vsebina OR (prim. 3.3);
4. glede na vsebino smo OR nadalje razdelili na opombe, ki obravnavajo kontrastivne teme, in opombe, ki obravnavajo nekontrastivne teme (prim. 3.3).

Tako urejeno gradivo predstavlja osnovo za analizo.

2 Analiza opomb o rabi v ASS

2.1 Jezik in struktura

Ker je ASS v prvi vrsti namenjen rojenim govorcem slovenščine, je metajezik slovenščina, kar velja tudi za OR. Materni jezik primarne ciljne skupine uporabnikov je zagotovo najustreznejši za posredovanje metajezikovnih podatkov (prim. Atkins/Rundell 2008: 234), še posebej, če je slovar pedagoško naravnano. Če si podrobneje pogledamo jezikovni vidik OR, ugotovimo, da je jezikovni opis namerno zelo preprost. OR so kratke in jedrnaté ter natančno formulirane, kar ustreza didaktični zasnovi slovarja in splošnemu uporabniku slovarja, ki ni profesionalni jezikoslovec. Uporabljena jezikoslovna terminologija je temeljna, zato se predpostavlja, da jo bo ciljni uporabnik razumel.

Vse OR se začnejo s teoretično razlago določene značilnosti iztočnice ali enega od njenih pomenov, čemur sledi celostavčni primer, ki ponazarja to značilnost. Del povedi, ki prikazuje določeno značilnost, je tipografsko označen, tako da ga uporabnik nemudoma opazi. Če OR obravnava kontrastivno temo, je primer preveden v slovenščino, značilnost, ki je predmet razlage, pa je tipografsko označena tako v primeru v izhodiščnem jeziku kot tudi v prevodu v ciljni jezik. Na primer:

news ... RABA Samostalnik **news** je neštevn, kar pomeni, da množina ne obstaja. Če ga želimo napraviti števnega (tako kot v slovenščini), moramo uporabiti zvezo **a bit/piece of** ali **an item of**, ki jo lahko postavimo tudi v množino, in sicer **three pieces/bits/items of news tri novice**. Uporablja se samo z glagolom v ednini, npr. **The news is never very good nowadays. Dandanes novice niso nikoli preveč dobre.**

Nekatere OR so sistemske opombe, v katerih je razložena določena značilnost iztočnice ali enega od njenih pomenov. Na primer, OR v geselskem članku za samostalnik *government* podrobno opisuje značilnosti angleških skupnih imen, tj. da jim lahko sledi glagol v ednini ali glagol v množini z razliko v pomenu, vendar je takšna raba značilna samo za britansko angleščino; v ameriški angleščini so ti samostalniki rabljeni samo z glagolom v ednini. Opis značilnosti je ponazorjen še s primeri v angleščini, ki so prevedeni v slovenščino, saj se na ta način najboljše prikažejo kontrastivne razlike med obema jezikoma. Na primer:

government sam. **governments** **1.** vlada: *government forces* vladne sile **2.** samo edn. vlada, vladanje: *be in government* vladati **3.** jez. vezava, rekcija **RABA** Edninsko obliko samostalnika **government** lahko v prvem pomenu uporabljamo z glagolom v ednini ali v množini. Glagol v ednini uporabimo, če imamo v mislih vlado kot celoto (npr. *The new government does not have popular support.*), glagol v množini pa uporabimo v primeru, ko imamo v mislih posamezne člane vlade (npr. *The government are planning further cuts in public spending.*). Ta razlika velja samo v britanski angleščini. V ameriški angleščini edninski obliki samostalnika **government** lahko sledi samo glagol v ednini (npr. *The government says it is committed to tax reform.*). Kadar z edninsko obliko samostalnika **government** uporabljamo glagol v ednini, mora biti tudi zaimsek, ki se nanj nanaša, v ednini (npr. *The government says it is committed to tax reform.*), kadar pa uporabljamo glagol v množini, mora biti tudi zaimsek v množini (npr. *The government have made up their minds that they're going to win.*).

V vseh ostalih geselskih člankih, ki obravnavajo angleška skupna imena (prim. *jury* spodaj), so v OR samo na kratko razložene osnovne značilnosti iztočnice, z vodilko pa je uporabnik slovarja napoten na iztočnico, kjer lahko dobi več informacij, tj. v geselskem članku za *government*.

jury sam. **juries** **1.** porota: *sit on a jury* biti član porote **2.** žirija **IDIOMI judge and jury** → JUDGE;¹ *the jury is/are (still) out on sth* kaj se (še) ne ve; **pack a committee/jury** → PACK² **RABA** Edninsko obliko samostalnika **jury** lahko uporabljamo z glagolom v ednini ali v množini (prim. **government**).

Enako so razložene tudi značilnosti samostalnikov, ki poimenujejo določene bolezn, (celotno razlago najdemo v OR na koncu geselskega članka *German measles*), samostalnikov, ki označujejo vede (celotno razlago najdemo v OR na koncu geselskega članka *acoustics*), in množičnih imen¹ (celotno razlago najdemo v OR na koncu geselskega članka *cattle*).

Večina OR je strukturno in vsebinsko enostavnih, saj obravnavajo samo eno

¹ Gre za podskupino množinskih samostalnikov, ki so v angleščini poimenovani *nouns of multitude* 'samostalniki množice'. Angleški množinski samostalniki (npr. *scissors, trousers*) imajo množinsko obrazilo -s in se uporabljajo tako kot njihovi ustrezniki v slovenščini (npr. *škarje, hlače*). Množična imena pa nimajo množinskega obrazila, vendar se kljub temu v angleščini uporabljajo kot množinski samostalniki.

temo. Sedem OR pa lahko označimo za strukturno kompleksne, saj obravnavajo po dve temi. Te OR najdemo pri naslednjih samostalnikih in zaimkih, obravnavajo pa naslednje teme:

- *Executive*: V prvem delu OR je razložena raba v pomenu *izvršilni organ*; v tem pomenu je angleški samostalniik rabljen kot skupno ime. Drugi del opombe se nanaša na pomen *izvršilna oblast*, kjer je razloženo, da je samostalniik *executive*, pred katerim stoji določni člen, rabljen samo v ednini, vendar mu lahko sledi glagol v ednini ali v množini.
- *People*: V OR je najprej razloženo, da je v pomenu *narod, ljudstvo* množinska oblika samostalnika *peoples*, medtem ko se drugi del OR nanaša na isti pomen, vendar se razlaga osredotoča na njegovo rabo kot skupno ime.
- *Personnel*: V pomenu *kadrovska služba* je angleški samostalniik rabljen kot skupno ime, medtem ko se v drugem delu opombe razlaga nanaša na pomen *osebje, personal*; v tem pomenu se *personnel* lahko uporablja samo z glagolom v množini.
- *Politics*: Ta polisemični samostalniik se v različnih pomenih uporablja različno, zato je v prvem delu OR razloženo, da se v pomenu *politika* uporablja z glagolom v ednini ali množini. Drugi del opombe se nanaša na pomen *politično prepričanje*; v tem pomenu je samostalniik možno uporabljati samo z glagolom v množini.
- *Staff*: V OR so razložene različne rabe samostalnika v različnih pomenih. Prvi del OR se nanaša na pomena *osebje, personal* in *štab*; v teh dveh pomenih se angleški samostalniik uporablja kot skupno ime. Drugi del opombe se osredotoča na množinsko obliko *staves*, ki je značilna za samostalniik v pomenih *palica* in *notno črtovje*.
- *Little in few*: OR, ki sledita iztočnicama *less in few*, sta primerljivi po strukturi in vsebini. V prvem delu obeh opomb je razložena razlika med *(a) few* in *(a) little*, v drugem delu pa pomenska razlika med *a few in few* v geslu za *few* ter razlika med *a little in little* v geslu za *little*. Vsebinsko gledano, je drugi del opombe pri obeh geslih posvečen enaki tematiki.

2.2 Iztočnice in opombe o rabi na črko

Makrostruktura slovarja, ki je predmet te raziskave, je zelo podobna angleškim enojezičnim didaktičnim slovarjem. Posledično imajo črke S, P in C največ iztočnic (S – 6917, tj. 13,00 %; P – 4597, tj. 8,64 %; C – 4501, tj. 8,46 %), sledita jima B (3169, tj. 5,95 %) in T (3163, tj. 5,94 %). Med črkami z najmanjšim številom iztočnic moramo omeniti črke z manj kot 1000 iztočnicami: V (814, tj. 1,53 %), J (469, tj. 0,88 %), K (397, tj. 0,75 %), Q (279, tj. 0,52 %), Y (218, tj. 0,41 %), Z (100, tj. 0,19 %) in X (19, tj. 0,04 %). Več podatkov o številu iztočnic po posameznih črkah je navedenih v tabeli 1.

Največ OR najdemo pri črkah C (50, tj. 15,02 %), S (45, tj. 13,51 %) in P (30, tj. 9,01 %), ki so tudi črke z največ iztočnicami. Edina črka z velikim številom iztočnic, a relativno majhnim številom OR, je črka T (12, tj. 3,60 %). Črke z manj kot 10 OR

so: E (8, tj. 2,40 %), D, I in O (7, tj. 2,10 %), N in U (6, tj. 1,80 %), J (4, tj. 1,20 %), V in Y (3, tj. 0,90 %). Pri štirih črkah (K, Q, X in Z), ki so hkrati tudi črke z najmanjšim številom iztočnic, OR ni. Več podatkov o številu OR po posameznih črkah je navedenih v tabeli 1.

ČRKA	IZTOČNICE	IZTOČNICE V %	OR	OR V %
A	2393	4,50	21	6,31
B	3169	5,95	16	4,81
C	4501	8,46	50	15,02
D	2970	5,58	7	2,10
E	1684	3,16	8	2,40
F	2463	4,63	12	3,60
G	1742	3,27	14	4,21
H	2050	3,85	11	3,30
I	1831	3,44	7	2,10
J	469	0,88	4	1,20
K	397	0,75	0	0,00
L	1923	3,61	14	4,21
M	2779	5,22	20	6,01
N	1278	2,40	6	1,80
O	1426	2,68	7	2,10
P	4597	8,64	30	9,01
Q	279	0,52	0	0,00
R	2773	5,21	22	6,61
S	6917	13,00	45	13,51
T	3163	5,94	12	3,60
U	1394	2,62	6	1,80
V	814	1,53	3	0,90
W	1874	3,52	15	4,50
X	19	0,04	0	0,00
Y	218	0,41	3	0,90
Z	100	0,19	0	0,00
SKUPAJ	53.223	100	333	100

Tabela 1: Iztočnice in OR po črkah.

2.3 Opombe o rabi po besednih vrstah iztočnic in po vsebini

Analiza besednih vrst iztočnic, pri katerih najdemo OR, kaže, da je večina opomb v geselskih člankih samostalniških iztočnic: 292 od 333 OR obravnava posebnosti angleških samostalnikov ali kontrastivne razlike med samostalnikom v angleščini in ustreznikom v slovenščini. Samostalniškim iztočnicam sledijo glagolske iztočnice s precej manj OR v primerjavi s številom opomb, ki jih najdemo pri samostalniških iztočnicah, saj je pri glagolskih iztočnicah 35 OR. Šest OR je vključenih pri iztočnicah drugih besednih vrst: tri pri zaimkih, ena pri členu, ena pri prislovju in ena pri predlogu. V nadaljevanju bomo sistematično predstavili opombe po besednih vrstah, obenem pa bomo podrobneje opisali vsebino posameznih OR. OR, vključene v ASS, obravnavajo celo vrsto tem, ki predstavljajo problem primarni ciljni skupini uporabnikov slovarja, tj. rojenim govorcem slovenščine, kot tudi sekundarni ciljni skupini, tj. rojenim govorcem angleščine (za podrobnejšo razlago gl. 4. poglavje). Teme, ki jih najdemo v OR, osvetljujejo več vidikov kontrastivnih razlik med izhodiščnim in ciljnim jezikom slovarja glede na slovnične in pomenske značilnosti angleške iztočnice in/ali enega od njenih pomenov ter glede na slovenske ustreznike. Poleg kontrastivnih razlik obravnavajo opombe tudi druge vidike angleških iztočnic, na primer pravilne oz. nepravilne oblike za množino pri nekaterih samostalnikih ali v določenih pomenih samostalnikov ter pravilne oziroma nepravilne oblike za preteklik in pretekli deležnik pri nekaterih glagolih ali nekaterih pomenih glagolov. Specifičnejše informacije o temah, obravnavanih v OR, predstavljamo v analizi besednih vrst, ki sledi.

2.3.1 Samostalniki

V preučevanem slovarju najdemo pri samostalniških iztočnicah 298 opomb. Po udariti velja, da je pet od teh opomb binarnih po strukturi (prim. poglavje 3.1), zato smo jih pri analizi vsebine šteli dvakrat. Ko smo analizirali vsebino OR pri samostalniških geslih, smo identificirali naslednjih 11 tem:

1. OR, v katerih je razložena raba skupnih imen v angleščini, ki se razlikuje od rabe slovenskih ustreznikov (179 OR; npr. *government, crew, garrison, ministry, parliament, troupe, workforce*).
2. OR, v katerih so razložene razlike med pravilno in nepravilno tvorjeno množino angleških samostalnikov v določenem pomenu ali v določenih pomenih samostalnika (42 OR; npr. *antenna, appendix, brother, craft, medium, tempo*).
3. Samostalniku v angleščini sledi glagol v množini, slovenskemu ustrezniku pa glagol v ednini (25 OR; npr. *arms, cattle, police, pyjamas, table manners*).
4. Samostalniku v angleščini sledi glagol v ednini, slovenskemu ustrezniku pa glagol v množini (15 OR; npr. *attire, interest, roadwaste, sea food, social housing*).
5. Samostalnik v angleščini lahko rabimo kot neštveni samostalnik ali kot množinski samostalnik (11 OR; npr. *pointe, ready, research, tissue, unemployment benefit, woodland*).

6. Samostalniku v angleščini lahko sledi glagol v množini ali ednini (10 OR; npr. *bellows, lord, power politics, scampi*).
7. Samostalniku v angleščini lahko sledi glagol v ednini ali množini, pri čemer gre za pomensko razliko (5 OR; npr. *acoustics, aerobics, electronics*).
8. Samostalnik v angleščini, ki poimenuje določeno bolezen, je množinski po obliki, vendar mu sledi glagol v ednini (5 OR; npr. *German measles, mumps, rickets*).
9. Samostalnik v angleščini je nešteven, ustreznik v slovenščini pa je števeni samostalnik (4 OR; npr. *advice, information, news*).
10. Samostalnik, ki mu (v *of*-frazi) sledi drugi (ne)števeni samostalnik (1 OR, tj. *amount*).
11. Različna izgovarjava v različnih pomenih (1 OR, tj. *chamois*).

V kar sedmih od zgornjih enajstih vrst OR (pod točkami 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9) se uporabnik slovarja seznanja z informacijami o rabi različnih vrst samostalnikov v angleščini v nasprotju z ustrezniki v slovenščini, kar pomeni, da gre za kontrastivne teme. Samo v štirih OR (pod točkami 2, 5, 10 in 11) so razložene značilnosti angleških samostalnikov brez primerjave med obema jezikoma.

2.3.2 Glagol

Glagolske iztočnice z OR niso tako številne kot samostalniške iztočnice, saj je OR, ki jih najdemo pri glagolskih iztočnicah, le 35. Analiza vsebine kaže, da so v OR pri glagolskih iztočnicah obravnavane naslednje teme:

1. Tvorba in raba dolgih in kratkih oblik določenih glagolov kot tudi tvorba nikalnih in vprašalnih oblik (20 OR; npr. *am, are, aren't, can, dare, have, may, might*).
2. Različne oblike angleških glagolov za preteklik ali pretekli deležnik v določenem pomenu ali v določenih pomenih glagola (14 OR; npr. *blow, hang, shine, speed, weave*).
3. Različna izgovarjava v različnih pomenih (1 OR, tj. *deflate*).

Nobena od zgornjih OR ne obravnava kontrastivne problematike, ampak razlagajo tvorbo in rabo dolgih in kratkih oblik, tvorbo nikalnih in vprašalnih oblik in razlike v izgovarjavi. Tu lahko potegnemo vzporednico med OR, omenjeno pod točko 2 zgoraj, in OR, v kateri so razložene razlike med pravilno in nepravilno tvorjeno množino angleških samostalnikov v določenem pomenu ali v določenih pomenih samostalnika (opisano v poglavju 3.3.4, točka 2), kot tudi med OR, omenjeno pod točko 3 zgoraj, in OR, v kateri je razložena izgovarjava pri samostalniških iztočnicah (opisano v poglavju 3.3.4, točka 11).

2.3.3 Zaimek, predlog, prislov, člen

Število OR, ki jih najdemo pri drugih besednih vrstah, je zanemarljivo. OR najde-

mo pri treh zaimkih (*few, little, less*), enem predlogu (*among*), enem prislovu (*absolutely*) in enem členu (*a*). Dve OR, ki ju najdemo pri zaimkih *few* in *little*, sta binarni po strukturi (prim. poglavje 3.1). Obravnavane so naslednje teme:

1. Raba zaimkov s števničnimi in neštevničnimi samostalniki (3 OR, tj. *few, little, less*).
2. Pomenska razlika med zaimkom, rabljenim z nedoločnim členom, in zaimkom, rabljenim brez nedoločnega člana (2 OR, tj. *few, little*).
3. Pomenska razlika med predlogoma *between* in *among*, ki ju v slovenščino prevedemo enako, tj. *med* (1 OR, tj. *among*).
4. Različna izgovarjava v različnih pomenih (1 OR, tj. *absolutely*).
5. Razlika med rabo *a* in *an* (1 OR, tj. *a*).

OR, ki jih najdemo v zgoraj omenjenih geselskih člankih, obravnavajo posebnosti angleških iztočnic in se, z izjemo OR pod točko 3 zgoraj, ne osredotočajo na kontrastivno problematiko. Vzporednico lahko potegnemo med OR, omenjeno pod točko 4 zgoraj, in OR, ki razlagajo razlike v izgovarjavi samostalniških iztočnic (obravnavano v poglavju 3.3.4, točka 11) in glagolskih iztočnic (obravnavano v poglavju 3.3.5, točka 3).

3 Diskusija

S podrobno analizo vsebine OR, ki so vključene v ASS, ugotavljamo, da opombe povečini obravnavajo kontrastivne razlike, zaradi katerih tudi na višji stopnji učenja tujega jezika relativno pogosto prihaja do napak. Znanje materinščine močno vpliva na rabo tujega jezika, zaradi česar bi morali v celotnem procesu učenja in poučevanja tujega jezika veliko pozornost namenjati kontrastivnim razlikam. Poudariti velja, da v dvojezičnem slovarju veliko kontrastivnih problemov rešimo že s slovarskimi ustrezniki in/ali ustrezno izbranim ponazarjalnim gradivom, pri čemer dodatna razlaga razlik ni potrebna. V primerih, kjer se razlik ne da zadovoljivo prikazati na tak način, jih je potrebno dodatno razložiti, to razlago pa podkrepiti s primeri; v večini primerov to lahko naredimo le z OR.

V razpravi o OR bomo argumentirali potrebo po razlagi kontrastivnih razlik, ki obstajajo med dvema jezikoma, pri čemer se bomo omejili na razlike med angleščino in slovenščino, jezikovnim parom v ASS. Analiza OR je pokazala, da, številčno gledano, največ OR obravnava problematiko števničnosti, zato najdemo največ OR ravno pri samostalniških geslih, kar seveda ne pomeni, da so OR, ki obravnavajo druge teme, drugotnega pomena.

Skupna imena in množična imena sta skupini angleških samostalnikov, ki se slovnično razlikujejo od slovenskih ustreznikov. V skupini skupnih imen se slovnična značilnost izraža tudi v pomenu, saj se ta spremeni, če samostalniku sledi glagol v ednini – v tem primeru se pomen samostalnika nanaša na skupino kot celoto – ali glagol v množini – v tem primeru se pomen samostalnik nanaša na posamezne člane, ki sestavljajo skupino. Ta razlika je značilna samo za britansko angleščino, raba v ameriški angleščini pa je enaka kot v slovenščini, zaradi česar je OR s stališča ameriške angleščine nepotrebna. Razlog za vključitev informacij o različni rabi in

posledično različnem pomenu v britanski angleščini je, da je tujejezični govorec angleščine, ki uporablja ASS, seznanjen z variantnostjo angleščine.

Množična imena so še ena kategorija angleških samostalnikov, kjer je OR potrebna, saj predstavljajo resen problem rojenim govorcem slovenščine. Raba v slovenščini se razlikuje od rabe v angleščini: v angleščini množičnim imenom sledi glagol v množini (*police are ...*), medtem ko so njihovi ustrezniki v slovenščini množinski po pomenu, rabijo pa se edninsko, kar pomeni, da je glagol, ki sledi samostalniku, v ednini (*policija je ... in ne *policija so ...*). Enako velja za vse druge samostalnike, ki jim v angleščini sledi glagol v množini, medtem ko njihovim slovenskim slovarskim ustreznikom sledi glagol v ednini. Posledica je, da je razlaga kontrastivne razlike nujno potrebna, če želijo leksikografi opozoriti na pravilno rabo teh samostalnikov v angleščini, kajti ravno v tej skupini samostalnikov je napačna raba zaradi vpliva slovenščine zelo pogosta. Podobna ugotovitev velja tudi za OR pri geslih za angleške samostalnike, ki jim sledi glagol v ednini, medtem ko so njihovi slovenski ustrezniki rabljeni z glagolom v množini; za uporabnika slovarja so enako pomembne tudi OR pri angleških samostalnikih, ki jim sledi glagol v množini ali ednini, slovenskim ustreznikom pa sledi samo glagol v ednini.

Več angleških samostalnikov, kot so *acoustics, aerobics, aerodynamics, electronics in geopolitics*, lahko uporabljamo z glagolom v ednini ali glagolom v množini, pri čemer obstaja pomenska razlika: če so rabljeni z glagolom v ednini, se uporabljajo za poimenovanje veje znanosti, če pa so rabljeni z glagolom v množini, se nanašajo na značilnost, tipično za to vejo znanosti. Ker v slovenščini taka razlika ne obstaja, potrebuje uporabnik slovarja podrobnejšo razlago: slovarski ustreznik je v tem pogledu nezadosten, saj sta oba pomena iztočnice v angleščini v slovenščini prevedena enako. Podobno je tudi pri poimenovanjih določenih bolezni, ki so v angleščini množinske po obliki in edninske po pomenu (npr. *German measles, measles, mumps, rickets, shingles*) ter lahko predstavljajo problem za tujejezičnega govorca. Tujejezični govorce angleščine si lahko obliko na *-s* razlagajo kot množinsko obliko samostalnika, zato obstaja velika verjetnost, da bodo te samostalnike napačno uporabljali z glagolom v množini; to je razlog za dodatno razlago, ki je možna samo v obliki OR. Podobno je tudi pri samostalnikih, ki so lahko rabljeni kot neštevni ali kot množinski samostalniki (npr. *pointe, prompting, research, tissue, wage, waste*) in niso problematični z vidika dekodiranja, težave pa se lahko pojavijo pri enkodiranju, ker so ustrezniki v slovenščini števni samostalniki. Tujejezični govorec, ki se je naučil, da se v angleščini pred števnim samostalnikom v ednini rabi nedoločni člen, bo zelo verjetno isto pravilo uporabil tudi pri samostalnikih iz te skupine, če ne bo opozorjen na njihove specifične značilnosti.

Z vidika rojenega govorca slovenščine so zelo problematični tudi nekateri angleški neštevni samostalniki (npr. *advice, information, news*), katerih slovenski ustrezniki so števni samostalniki. Velika verjetnost je, da jih bo tujejezični govorec rabil v množini (npr. **advices, *informations*) oziroma bo njihovo edninsko obliko rabil z nedoločnim členom (npr. **an advice, *a news*). Glede na to, da imajo ti samostalniki v slovarju dva ustreznika v slovenščini – enega v ednini in drugega v množini (npr. *advice – nasvet, nasveti*) – uporabnik na podlagi ustreznikov ne dobi potrebnih informacij o rabi. OR je zato nujna, kajti le z njeno pomočjo lahko razložimo, kako se

samostalnik v ednini pravilno uporablja, poleg tega pa razložimo tudi možnosti, ki jih imamo na voljo za izražanje množinskega pomena.

Poleg OR, ki se dotikajo kontrastivne problematike, so v nekaterih opombah razložene značilnosti, ki so tipične samo za angleščino, pri čemer ni vzporednic med angleščino in slovenščino. V tem kontekstu moramo omeniti OR, ki jih najdemo v samostalniških ali glagolskih geselskih člankih, obravnavajo pa razlike v rabi pravih in nepravilnih oblik v različnih pomenih polisemičnih iztočnic. Politika slovarja glede vključevanja neiztočničnih osnovnih oblik je, da so v slovarju navedene vse oblike ne glede na to, ali so pravilne ali nepravilne. Najdemo jih na začetku geselskega članka tik za izgovarjavo. Vendar pa je včasih nujno, da zaradi pomenskih razlik vključimo podrobnejše informacije o rabi pravih ali nepravilnih oblik. OR se tudi v tem primeru zdijo najustreznejši način razlage, ali moramo v določenem pomenu uporabiti pravilno ali nepravilno obliko samostalnika ali glagola, ali pa obe.

Samo tri OR opozarjajo uporabnika na razlike v izgovarjavi polisemične iztočnice v različnih pomenih. Podobno kot pri prej omenjenih razlikah v rabi pravih in nepravilnih oblik samostalnikov in glagolov lahko tudi značilnosti izgovarjave, ki so obravnavane v okviru OR, označimo kot uporabniku prijazno metodo, s katero mu razložimo, da se iztočnica v določenem pomenu izgovarja na določen način.

Druge OR, ki obravnavajo določene vidike angleščine, npr. raba nedoločnega člana, kratke oblike določenih glagolov, zaimki, ki jim sledi števniki ali neštevniki samostalnik, so direktni način vključevanja slovničnih informacij, s katerim uporabnik dobi celotnejšo sliko o pravilni rabi iztočnice. Zlasti koristne so pri enkodiranju.

4 Zaključek

OR so v prvi vrsti značilne za enojezične slovarje za tujejezične govorce, vendar jih najdemo tudi v slovarjih za rojene govorce. V zadnjem času postajajo pomembna slovarska komponenta tudi v dvojezičnih slovarjih, v katere OR tradicionalno niso vključene. Z leksikografskega vidika predstavljajo sredstvo, ki ga uporabljajo leksikografi za razlago tem, relevantnih za uporabnike, ki jim je slovar namenjen, a jih ni mogoče obravnavati v noben drugem delu geselskega članka. V OR leksikografi razlagajo teme, ki lahko ciljnim uporabnikom slovarja povzročajo težave, kar potrjuje tudi Atkinsova in Rundell (2008: 233). V dvojezičnih slovarjih gre predvsem za teme, ki se nanašajo na kontrastivne razlike med izhodiščnim in ciljnim jezikom ali na značilnosti izhodiščnega jezika, na katere mora biti tujejezični govorec še posebej pozoren, ko govori v tujem jeziku ali ustvarja besedilo v tujem jeziku. Ne glede na vrsto slovarja je danes prihodnost slovarjev v elektronskih slovarjih, kjer ni več prostorskih omejitev, značilnih za tiskane slovarje. Zato lahko leksikografi vključujejo čedalje večje število najrazličnejših informacij in razlagajo različne probleme, za katere lahko predvidevajo, da bodo povzročali ciljnim uporabnikom težave pri rabi. Tako dobijo uporabniki slovarja potrebne informacije o jeziku oz. jezikih. Kljub temu, da OR niso obvezna sestavina geselskega članka v dvojezičnih slovarjih, so brez dvoma koristen element, ki omogoča leksikografom vključevanje informacij, ki ne sodijo v nobeno drugo slovarsko komponento.

Raziskava, katere rezultati so predstavljeni v tem prispevku, temelji na analizi OR, vključenih v ASS, tj. slovar, katerega izhodiščni jezik je angleščina, ciljni jezik pa slovenščina. Zato se OR, ki obravnavajo kontrastivne razlike, osredotočajo na razlike med jezikoma, obravnavanima v tem slovarju. Obravnava kontrastivnih razlik med izhodiščnim in ciljnim jezikom bi morala v katerem koli dvojezičnem slovarju temeljiti na enakih premisah, kar pomeni, da ugotovitve, o katerih poročamo v tem prispevku, niso omejene zgolj na en jezikovni par, ampak jih lahko uporabimo univerzalno ne glede na jezikovni par. Seveda so pri tem potrebne določene prilagoditve in modifikacije, ki izvirajo iz značilnosti jezikovnega para, obravnavanega v določenem slovarju.

VIRI IN LITERATURA

- Beryl T. Sue ATKINS, 1996: Bilingual dictionaries: Past, present and future. *Proceedings of the 7th EURALEX International Congress*. Ur. M. Gellerstam, J. Järborg, S.-G. Malmgren, K. Norén, L. Rogström, C. Røjder Pappmehl. Göteborg: Novum Grafiska AB. 515–46.
- Beryl T. Sue ATKINS, Michael RUNDSELL, 2008: *The Oxford guide to practical lexicography*. Oxford: University Press.
- Anthony Paul COWIE, 1999: *English dictionary for foreign learners: A history*. Oxford: University Press.
- Vojko GORJANC, 2002: Objektiviziran pogled na jezik in *Slovenski pravopis*. Ur. B. Krakar Vogel. *Ustvarjalnost Slovencev po svetu: Zbornik predavanj*. Ljubljana: FF. 225–28.
- Rufus H. GOUWS, Danie J. PRINSLOO, 2010: Thinking out of the box – perspectives on the use of lexicographic text boxes. *Proceedings of the XIV EURALEX International Congress*. Ur. A. Dykstra, T. Schoonheim. Leeuwarden/Ljouwert: Fryske Akademy – Afûk. 501–11.
- Howard JACKSON, 2002: *Lexicography: An introduction*. London, New York: Routledge.
- Jane Rosenkilde JACOBSEN, James MANLEY, Viggo Hjørnager PEDERSEN, 1991: Examples in the bilingual dictionary. *Dictionaries: An International Encyclopedia of Lexicography*. Ur. F. J. Hausmann idr. Berlin: de Gruyter. 2782–89.
- Nataša JAKOP, 2001: Pomenska kvalifikatorska pojasnila s pozivno vlogo v SSKJ: Grožnja, svarilo. *Jezikoslovni zapiski* 7/1–2. 225–41.
- Sidney I. LANDAU, 2001: *Dictionaries: The art and craft of lexicography*. 2. izd. Cambridge: University Press.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 2014. 2. izd. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Michael RUNDSELL (ur.), 2007: *Macmillan English dictionary for advanced learners*. 2. izd. Oxford: Macmillan Education. (MED2)

- Elsabé TALJARD, Danie J. PRINSLOO, Rufus H. GOUWS, 2014: Text boxes as lexicographic device in LSP dictionaries. *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The user in focus*. Ur. A. Abel, C. Vettori, N. Ralli. Bolzano: Institute for Specialised Communication and Multilingualism. 697–705.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 1999: Čas in prostor, ujeta v slovenski slovar 20. stoletja (Poudarek na komunikacijskem vidiku *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*). *Zbornik predavanj*. Ur. E. Kržišnik, M. Lokar. Ljubljana: FF. 7–26.
- Janet WHITCUT, 1985: Usage notes in dictionaries: The needs of the learner and the native speaker. *Dictionaries, lexicography and language learning*. Ur. R. Ilson. Oxford, New York: Pergamon Press. 75–80.

SUMMARY

Although mainly characteristic of monolingual learner's dictionaries, usage notes are also found in dictionaries intended for native speakers and are becoming an increasingly important dictionary component of bilingual dictionaries. The paper analyzes usage notes included in an English-Slovene dictionary with a strong didactic component. Although this is a primarily decoding dictionary, the usage notes increase its utility, since they contain the information necessary for encoding purposes. The dictionary contains 333 usage notes, which represent the material for this analysis. The material was arranged according to four criteria: alphabetical arrangement of the lemmata equipped with usage notes; part of speech of the lemma equipped with a usage note; content of usage notes; usage notes dealing with contrastive topics and those discussing non-contrastive topics. The analysis focuses on the language and structure of usage notes and reports on the results concerning the number of lemmata and usage notes for each letter of the alphabet. In the main section of the paper, the usage notes are analyzed with regard to the part of speech and to the content of each lemma. The results show that nominal lemmata are most frequently accompanied by usage notes (292 lemmata), followed by verbal lemmata (35 lemmata) and other parts of speech (pronoun – 3 lemmata; article, adverb, preposition – 1 lemma each). The majority of usage notes deal with contrastive problems, while some usage notes discuss the characteristics of the source language (i.e., English). The system of discussing contrastive differences between the source and the target languages of any bilingual dictionary should be based on the same premises. That means that the findings of this paper are not limited to one particular language pair, but can be used universally, regardless of the languages in question, as long as certain adaptations and modifications are made that take into account specific features of the language pair treated in a dictionary.

UDK 821.161.09-1Deržavin G.

Анна Литвина

Национально-исследовательский Университет Высшая Школа Экономики
annalivina@gmail.com

Фёдор Успенский

Институт славяноведения РАН; Национально-исследовательский Университет
Высшая Школа Экономики
fjodor.uspenskiy@gmail.com

ОЖИДАЕМЫЕ ПАРАДОКСЫ В ПОСЛЕДНЕМ СТИХОТВОРЕНИИ

Г. Р. ДЕРЖАВИНА «РЕКА ВРЕМЕН В СВОЕМ СТРЕМЛЕНЬИ...»¹

В работе демонстрируется связь структуры и содержания последнего стихотворения Гавриила Державина с формулой, восходящей к труду Геродота. Эта формула регулярно употреблялась, с одной стороны, в историографических и дидактических сочинениях и, с другой стороны, в юридических текстах Средневековья и раннего Нового времени. Особенно устойчивой она оказалась в завещаниях, что и обыгрывается поэтом в стихотворении «Река времен».

Ключевые слова: русская поэзия, средневековая историография, частный акт, аренга, литературная формула

The paper demonstrates the connection between the structure and the content of the last poem of Gabriel Derzhavin and its formula dating back to the works of Herodotus. This formula was used on a regular basis in historiographical and didactic works as well as in legal texts of the Middle Ages and the early Modern period. It was especially consistently used in wills, which is highlighted in Derzhavin's poem *Reka vremen* ("Time's river").

Keywords: Russian poetry, medieval historiography, act in private form, arenga, literary formula

Предсмертные строки Гавриила Романовича Державина были, как известно, вчерне записаны им 8 июля 1816 г. на аспидной доске и в дальнейшем, уже при публикации, получили название «Последние стихи Державина»:

Река времен в своем стремленьи
Уносит все дела людей
И топит в пропасти забвенья
Народы, царства и царей.
А если что и остается
Чрез звуки лиры и трубы,
То вечности жерлом пожрется
И общей не уйдет судьбы! (Грот III: 235–36)

¹ В данной научной работе использованы результаты проекта «Общее и особенное в динамике культурного и политического развития на Востоке и Западе Европы в X — XVII вв.», выполненного в рамках Программы фундаментальных исследований НИУ ВШЭ в 2016 году.

Стихи эти, которые по словам близких Державину людей, он собирался назвать «На тленность», практически сразу воспринимались ближайшим окружением поэта как завещание, в прямом, а не в переносном смысле. Между тем, если подойти к делу с точки зрения сугубо фактографической или даже биографической, то может возникнуть желание отказаться от романтического стереотипа, когда последние обнаруженные строки непременно подводят итог всему жизненному пути автора. В самом деле, поэт был болен, но если верить мемуаристам, ни он сам, ни его близкие совсем не ожидали столь скорой кончины, а что касается образного строя стихотворения, то почти каждая строка, взятая в отдельности, вполне типична для его творчества в разные годы. Еще Я. Грот (III: 236) в своих комментариях отмечал, например, что строка *и вечности жерлом пожрется* — это прямая автоцитата из оды «На смерть Нарышкина» (1799 г.).²

Тем не менее, мы хотели бы подчеркнуть, что современники были совершенно правы, и державинский текст опознается как *з а в е щ а н и е* не только в метафорическом смысле, не только по обстоятельствам его написания, но и по существеннейшим структурным параметрам. Он являет собой не что иное, как поэтическую реплику чрезвычайно устойчивой и весьма древней формулы. Для контрастного сопоставления приведем несколько текстов, написанных приблизительно за семь столетий до Державина в таких весьма удаленных друг от друга культурных центрах, как Византия и Англия.

В XII веке византийская царица Анна Комнина составляет жизнеописание своего отца императора Алексея и в качестве преамбулы, призванной объяснить, зачем она это делает, Анна говорит:

Поток времени в своем неудержимом и вечном течении влечет за собой все сущее. Он ввергает в пучину забвения как незначительные события, так и великие, достойные памяти; туманное, как говорится в трагедии, он делает явным, а очевидное скрывает. Однако историческое повествование служит надежной защитой от потока времени и как бы сдерживает его неудержимое течение; оно вбирает в себя то, о чем сохранилась память, и не дает этому погибнуть в глубинах забвения. Это осознала я, Анна, дочь царственных родителей, Алексея и Ирины, рожденная и вскормленная в порфире. Я не только не чужда грамоте, но досконально изучила эллинскую речь, не пренебрегла риторикой, внимательно прочла труды Аристотеля и диалоги Платона и укрепила свой ум знанием четырех наук [...] И вот я решила в этом сочинении поведать о деяниях своего отца, ибо нет оснований обойти их молчанием и дать потоку времени увлечь их в море забвения [...] Ведь даже самые значительные дела исчезают во мраке молчания, если их не сохраняет для памяти историческое повествование (Анна Комнина: 53).

Западноевропейская историографическая традиция в это время переживает период, который нередко называют Возрождением XII века, история воспринимается авторами данной эпохи как часть литературы, призванной не

² Эта ода созвучна интересующему нас стихотворению не одной только строкой *Все вечности жерло пожрет* (Грот II: 306). В ней, в сущности, встречаются все те же мотивы — поток времени, мимолетность людских дел и т.п. Не столь отчетливо звучит лишь тема непреодолимости забвения.

только преподнести читателю моральный урок, но и развлечь его. И в том, и в другом европейские авторы следовали за античными образцами. Практически в ту же пору, когда на книжном греческом языке была составлена история Анны Комниной, среди прочих латиноязычных текстов в Англии была записана «Книжица епископа Этельвольда», пролог к которой начинается следующим образом:

Поскольку знание прошлого может окутаться тьмой неведения и под влиянием изменяющихся обстоятельств ускользнуть из человеческой памяти, прилично взять на себя труд предать письмом то, что достойно быть записанным, ибо то, что могло бы быть предано забвению, не будь оно записано, теперь может быть сохранено в памяти. И поскольку мы видели, как выдумки и нелепицы язычников были изложены со всей ученостью, украшены, так сказать, цветами риторики, подкреплены силлогизмами и аргументами, в гимназиях и школах публично рассмотрены и хвалебно провозглашены, мы посчитали необходимым, чтобы слова и деяния святых были записаны и, будучи записаны, послужили славе и почитанию Христа... (Золотарёв 2008: 163)

Вычленим сразу же стандартную риторическую антитезу, которая присутствует как в приведенных средневековых текстах, так и у Державина. Перед нами, с одной стороны, б ы с т р о т е ч н о е в р е м я, приносящее и уносящее, создающее и губящее, и с другой стороны, к у л ь т у р а, некое к у л ь т у р н о е у м е н и е, противостоящее этому всепожирающему потоку, и способное с помощью поэзии, истории, письменной речи или передающихся из уст в уста свидетельских показаний сохранить навсегда речь или событие.

Однако в английской историографической традиции этого времени можно обнаружить памятник, где интересующая нас формула содержит и третий элемент, которого мы не обнаружим ни у Комниной, ни у Этельвольда. Речь идет об «Истории англоv» Генриха Хантингдонского, созданной в том же столетии. Во второй версии его труда все три основные части книги — Пролог, историческое повествование и эпилог — заканчиваются сентенциями, развивающими тему *contemptus mundi*. При этом в VIII книге его «Истории» мы находим развернутое рассуждение на эту тему, в котором можно наблюдать все три опорных элемента державинского текста — в р е м я, немедленно уносящее людские слова и дела, п а м я т ь, противостоящая времени, и вечность как з а б в е н и е, пожирающее то, что удалось сохранить памяти:

Ибо, что бы мы ни делали, что бы ни говорили, как только это сделано или сказано, оно умирает. Правда, что память о нем, как и память об умерших, еще живет некоторое время, но когда и она исчезает, это подобно второй смерти, которой полностью уничтожаются все наши дела и речи. Где то, что я сделал вчера? Где то, что я сказал? Превратилось в ничто. Где то, что я сказал и сделал в прошлом году? Его поглотила вечная смерть забвения (Генрих Хантингдонский, кн. VIII: 445).³

Идея «второй смерти», противостоящей сохранности слов и событий, боль-

³ У Генриха интересующая нас триада появляется в своеобразном обрамлении четвертого компонента, о котором нам еще предстоит упомянуть ниже.

шинству исследователей Генриха Хантингдонского казалась настолько неожиданной в устах хрониста, чей труд направлен именно на то, чтобы преодолеть это окончательное забвение, что они говорят о специфическом «антиисторизме», присущем этому автору, несколько меньше обращая внимание на формульную природу этой сентенции.

Разумеется, в преамбулах и эпилогах к историографическим сочинениям конструкция из двух опорных элементов, где бы отстаивалась способность культурной традиции с о х р а н я т ь память о прошлом, оказывается куда более распространенной. В средневековых сочинениях данного типа мы обнаруживаем едва ли не все компоненты того аллегорического ряда, который через много столетий проявится в предсмертном стихотворении Державина. Образ трубы, например, оказывается вполне устойчивым символическим обозначением, почти эмблемой историописания, которое присутствует в соответствующих вводных формулах. Так, возвращаясь на византийскую почву, мы находим следующее его воплощение у историка Никиты Хониата:

история может быть названа также и своего рода книгой живых, и звучной трубой, которая как бы из могил воскрешает давно уже умерших и выставляет их на вид всякому желающему (Никита Хониат, I, кн. 1, гл. 1: 15).

Разумеется, речь ни в коем случае не идет о том, что Державин непосредственно ориентировался на какой-либо из упомянутых здесь средневековых памятников, скорее всего, он и не знал об их существовании, русский поэт и средневековые историки попросту задействуют одну и ту же формульную риторическую структуру, ориентируются на некий общий, стандартный прототип, представленный огромным количеством письменных текстов, созданных в разное время.⁴

Как видно из приведенных примеров, уже в XII веке такого рода формула сохранности была весьма прочно укоренена в литературной традиции, ее происхождение связывалось с античной греческой трагедией и с античной историографией, по отношению к которым средневековый автор ощущает свою преемственность или противопоставленность. В тексте Комниной появление формулы не в последнюю очередь обусловлено стремлением продемонстрировать свою включенность в античную традицию, принадлежность к ней — собственно ее познаниям в риторике и античных авторах посвящен пассаж, непосредственно следующий за интересующей нас преамбулой. Не менее показателен и дух соревнования, декларируемый автором «Книжицы епископа Этельвольда», который, отвергая языческие выдумки античности, желает, чтобы похвала святым была выражена с помощью тех же риторических средств, что использовались в панегирических сочинениях дохристианской древности.

⁴ На сходство последнего стихотворения Державина и преамбулы к «Алексиаде» обратил внимание О. Ронен в своей статье «Осип Мандельштам» (Ронен 1992: 530), однако автор, по-видимому, находясь под впечатлением высокой степени близости двух этих текстов и не подозревая о существовании множества других преамбул, не менее сходных с произведением Державина, приписал эту близость прямому воздействию византийской хроники на этот образец русской поэзии.

Строго говоря, в данном случае перед нами не завещания, а скорее биографии умерших, однако та же самая риторическая формула присутствует и в автобиографических преамбулах к завещаниям как таковым, содержащим имущественные распоряжения. Надо отметить, что XII век как в Византии, так и в Западной Европе был отмечен взрывом популярности подобного рода преамбул, хотя сами по себе они гораздо старше, и хорошо фиксируются, например, в папских посланиях, уже с VIII века.

Сочинение Комниной интересно тем, что непосредственно отсылает нас к той культурной сфере, где такого рода сентенции зарождались. Трагедия, о которой она упоминает, это, по всей видимости, «Аякс» Софокла, там мы находим своего рода прототип, содержащий по крайней мере одну из частей нашей будущей устойчивой конструкции:

Бег времени в несметных дней течение
 На свет выводит крошечный зародыш
 И света детищ хоронит в тьме.
 Зароков нет для смертных; время точит
 И клятвы страшной и упорства силу.⁵ (Софокл: строки 645–49,
 пер. Ф. Ф. Зелинского)

Греческие трагедии (и не в последнюю очередь тексты Софокла), вообще говоря, дали обильный урожай такого рода формул, которым суждена была потом чрезвычайно долгая жизнь. В их недрах выкристаллизовывалось не только речение о всепоглащающем времени, но и такие, например, стандартные контрастные характеристики правителя, как *милостивый к друзьям, суровый к врагам, в дни мира кроткий как агнец, на войне яростный как лев* и т. п.⁶

Однако куда большую роль для рецепции этой формулы сыграл тот факт, что один из ранних ее образцов подарил всем последующим историографам и писателям не кто иной, как «отец истории» Геродот. Напомним первые строки, открывающие первую книгу его истории, «Клио»:

Геродот из Галикарнасса собрал и записал эти сведения, чтобы прошедшие события с течением времени не пришли в забвение и великие и удивления достойные деяния как эллинов, так и варваров не остались в безвестности (Геродот: 11).⁷

⁵ Αἴας ἀπανθ' ὁ μακρὸς κἀναριθμητὸς χρόνος φύει τ' ἄδηλα καὶ φανέντα κρύπτεται· κοῦκ ἔστ' ἄελλτον οὐδέν, ἀλλ' ἄλίσκεται χῶ δεινὸς ὄρκος καὶ περισκελεῖς φρένες.

⁶ Так, Медея в одноименной трагедии Еврипида говорит, что она «сурова к своим врагам, и добра к друзьям», в речах же Аякса, например, мы находим одно из многочисленных видоизменений этой конструкции: «Еще одну науку я извлек // Мы и врага лишь в меру ненавидеть // Должны и помнить, что и в нем мы друга // Со временем, быть может, обретем, — // И другу в меру доверять полезно: // Час неровен, изменит он» (Софокл: строки 678–82). В эпоху Средневековья мы находим эту конструкцию в великом множестве литературных текстов, от «Песни о Роланде» до исландских саг. Об античных корнях этой формулы см.: Jones 1962: 91–103, о ее распространении в средневековой Европе ср.: Успенский 2004.

⁷ Ἡροδότου Ἀλικαρνησέως ἱστορίας ἀπόδειξις ἦδε, ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γίνηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι τὰ δὲ βαρβάροις ἀποδεχθέντα, ἀκλεῆ γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι.

Как нетрудно убедиться, представленный здесь вариант содержит в достаточно отчетливом виде и риторический элемент, связанный со способностью времени уносить события, делать их достоянием забвения, и возможность с помощью культурного умения, прежде всего, записи, противостоять этому забвению. Иными словами, здесь уже представлены те опорные компоненты, которые есть как у византийской принцессы Анны Комниной, так и в стихотворении Державина.

Таким образом, если до сих пор мы говорили довольно общо о весьма почтенном возрасте этой формулы, то теперь мы можем сказать точнее: она рождается примерно две с половиной тысячи лет. Возможно, правда, что и Геродот уже варьировал чей-то более ранний образец, однако трудно усомниться, что интересующая нас европейская (в самом широком смысле этого слова) традиция ее употребления восходит именно к этому кругу авторитетных текстов V в. до н.э. Подчеркнем очевидное: упомянутые здесь формулы — дохристианские, но если заниматься их средневековой историей, то в это уже чрезвычайно трудно поверить, настолько они ассимилированы христианской традицией и укоренены в ней.

Почему, однако, мы называем философскую сентенцию о быстротечности хода времени, который смывает все события, упраздняет клятвы и договоры, формулой?

Дело в том, что достаточно рано ее воспроизведение и тиражирование распределяется как бы по двум руслам. С одной стороны, она остается достаточно популярной в области высокой риторики и продолжает существовать в преамбулах, например, к историческим или дидактическим сочинениям. Так, ее можно найти и в исторических сочинениях VI в., например, у Иоанна Епифанийского (Ioannes Ephianiensis: 376). С другой стороны, она спускается и в более низкий жанр письменных текстов, а именно — в деловые документы, превращаясь в стандартную аренгу в разного типа актах.

Путь ее в официальные документы можно схематически наметить следующим образом: из античного историографического сочинения — в преамбулу к римскому или византийскому своду законов, а оттуда в средневековый публичный акт и в частноправовые тексты. Здесь она в целом сводится к следующему условному инварианту: **все дела людские творятся во времени, и необратимое течение времени стирает их из памяти, если они не будут навсегда закреплены словами свидетелей или письменно*. Впрочем, необходимо учитывать, что на бумаге или на пергаменте она представлена несколькими десятками различных версий.

В документе смысл такой преамбулы находит самое конкретное и самое приземленное воплощение. Здесь объясняется, зачем, собственно, фиксировать деловые отношения на письме — поток времени уничтожает все обещания и договоренности, все, что свершилось, «а если что и остается», то запись, последовательность букв, нанесенная на пергамент. Ни для раннего Средневековья, ни для более позднего времени нельзя строго ограничить круг частных документов, в которых встречается интересующая нас аренга: она есть в

договорах об обмене супругов предбрачными дарами, отпусках на свободу, но самые многочисленные примеры аренг встречаются в текстах, фиксирующих дарение церкви или передачу церкви прав на пользование имуществом, и, конечно же, в завещаниях.

Обычно в аренгах упоминаются и показания свидетелей, правда, в византийских реже, чем в прочих. Любопытно, что наша аренга и ее распространение в христианском мире может служить выразительным индикатором двух правовых традиций — той, для которой более всего авторитетны письменные свидетельства и ссылки на письменные источники, и другой, ассоциирующейся, например, со скандинавским Севером, где в первую очередь важны показания живых очевидцев и поручительства соседей, причем высоко котируются и цепочки устных свидетельств, передаваемых из поколения в поколение. Однако типологическая дифференциация таких традиций — это отдельная, достаточно обширная тема.

Упоминание о Северной Европе здесь неслучайно. В течение примерно пяти столетий наша формула победоносно распространяется по всему европейскому христианскому миру, от Италии до Норвегии и Исландии. Быть может, неслучайно, что ее «золотой век» приходится на вторую половину XII — первую половину XIII в., расцвет нашей формулы в документах лишь слегка запаздывает по отношению к всплеску ее популярности в «высокой литературе», в историографических сочинениях.⁸

В документах она первоначально существует на греческом или на латыни, потом в некоторых местных традициях начинает переводиться на национальные языки. Небезынтересно, что одна из ранних попыток такого перевода была предпринята не где-нибудь, а на Руси, хотя на пространстве *Rex Orthodoxa* аренга была куда менее развита, чем в *Rex Latina*. Тем не менее, мы обнаруживаем ее, в не слишком, правда, изящном виде, в Смоленской грамоте 1229 г.:

Что са дѣеть по вѣрьменьемъ то ѿидето по вѣрьменьемъ приказано боудѣте добрымъ людѣмъ а любо грамотою оутвѣрждать... (СГ, список А, готландская редакция 1229 г.)

В эту же эпоху встречаются, например, отдельные переводы интересующей нас аренги и на средненижнемецкой (Петрухин 2012: 482).⁹

Для сравнения приведем одну из стандартных версий нашей аренги, записанную в конце XV в. на деловом языке Великого княжества Литовского:

Кады бы учинки людскіи которыи жъ съ прирощенья своего кончаються черезъ твердости листовъ к вѣчности не приведены и слушнымъ свѣдетствомъ ко пришлому часу вѣдомости не были бы докончаны, сказала бы всякіи рѣчи съ часомъ старость,

⁸ О судьбе разнообразных аренг см. подробнее: Fichtenau 1957: passim.

⁹ Wenn dy czyt sache ist der vorgenclicheit, alle ding sich us der czyt voralderm und daz alder ouch vorgessenheit inbrynget, had menschliche fursichtikeit mit gezugnissen der brive gelossen czu offinbaren den nachkomeden, daz von eynem alleynе durch syner vorgenclicheit willen mit menschlichen stymen yn nicht mochte geoffinbard warden (Helbig/Weinrich 1968: 242) — «Поскольку время есть вещь преходящая, все предметы со временем ветшают и старость также приносит забвение, людское попечение через документальные свидетельства извещают потомков о том, что один человек, ввиду его бренности, не мог бы сообщить с помощью голоса» (перевод П. В. Петрухина).

а для того высокіи княжата радоу оставили: абы безрадствомъ и невставичностью, рѣчьемъ которыежь ся имуть напотомъ дѣяти, шкоды бы не было, уложили на то твердости листовъ, свѣдѣцтва укладаючи знамя ижьбы то было вѣчно (АЗР, I: № 165; ср. также: Леонтович, т. I/2: № 680).

Приведенные здесь тексты несколько отличаются друг от друга, но эти различия обусловлены не столько хронологической дистанцией между ними, сколько тем, что в самих формулах такого рода заложено требование вариативности.¹⁰ Вообще говоря, в связи с этим требованием возникает вопрос, каковы конкретные функции подобных варьирующихся и при этом повторяющихся аренг в документе.

С одной стороны, их роль здесь отчасти сродни той, что они играют в, условно говоря, высокой литературе, у Комниной или какого-то иного хрониста или философа. Они призваны подчеркнуть образованность составителя текста и его включенность в традицию делопроизводства. Поэтому для представителя развитой канцелярии, находясь она в Германии или в Польше, способность варьировать, видоизменять аренгу является делом престижа, демонстрацией выучки и достаточно изощренного владения риторическими техниками. Но при этом формула всегда остается формулой, и всяческое варьирование осуществляется вышиванием по заранее очень жестко заданной канве.¹¹

С этим связана другая, не менее существенная функция аренги в деловом тексте. Она призвана удостоверить, что перед нами не просто некая запись, а документ, составленный в надлежащем месте и надлежащим человеком, прошедшим соответствующую школу, а стало быть и содержание его прошло должный контроль и отвечает требованиям всем юридической практики. В соответствии с этой тенденцией один и тот же вариант аренги может быть без какого-либо изменения повторен, например, в польской мазовецкой канцелярии в нескольких десятках дошедших до нас документов.

С такой точки зрения, содержательная сторона текста нашей преамбулы вообще в значительной степени нивелируется. Она играет роль чего-то вроде грифа или официального бланка учреждения, которые уже в силу своего присутствия придают всему написанному далее особый, официальный статус. Однако необходимо отметить, что подобная философская аренга все-таки никогда, по-видимому, не вырождается полностью в чисто орнаментальную удо-

¹⁰ Можно привести здесь ряд вариантов этого формульного текста, встречающегося в канцеляриях Великой и Малой Польши XIII — начала XIV столетия, и тех, что мы находим в немецких канцеляриях и в пособии по *ars dictandi* у Лудольфа из Хильдесхайма: *Que geruntur in tempore ne simul labantur cum tempore, et de gestis hominum etiam laudabilibus de facili emergit dura calumpnia, nisi causa memoriae oblivia rerum per scripti memoriam auferatur* (Rockinger 1863: 381); *Que geruntur in tempore ne labantur cum tempore poni solent in lingua testium vel vivacis littere memoria conseruari quatinies sic hominiscalumpnia possit aliquatenies dertari, que plerumque solet benefactis povercari* (KDM, II: № 401, 1280 г.); *Ne ea qui geruntur in tempore cum lapsi temporis labantur solent poni in linguarum testimonia et scripti memoria perhennari* (KDW, I: № 305). В целом же, количество документов, где такая аренга то воспроизводится без изменений, то варьируется в пределах двух-трех слов, то обретает существенно обновленную форму, попросту не поддается исчислению.

¹¹ О распространении этой аренги на Руси и в Центральной Европе см. подробнее: Литвина 2002: 315–51.

стоверительную конструкцию, оставаясь своеобразным «мостиком» между высокой литературой и деловой письменностью. Характерно в этом отношении, что в юго-западной Руси, куда такая преамбула проникает под польским влиянием, она встречается или в особо значимых, так сказать, торжественных государственных актах — например, сводах законов, привилегиях городам на магдебургское право — или в частных завещаниях и дарениях церкви, т.е. там, где в документе освобождено пространство для «истории вопроса», автобиографии, описательного рассуждения о душе и о вечности (Литвина 2004: 3–27). Приведем в качестве иллюстрации к сказанному завещание XVI в.:

Во имя Отца и Сына и Светого Духа. Я рабъ Божіи Михайло Богущъ Боговитиновичъ подскарбіи земскіи великого князства Литовского маршалокъ и писарьъ господара его милости староста Слонимскій и Каменецкій чиню и пишу сесь тестаментъ своимъ цѣлымъ умомъ и полнымъ розумомъ никимъ не намовень а не принужень *бо бѣгъ того свѣта безъ писма всякая речъ с памети выходить, а писмомъ ся потверждаетъ и справуетъ* (АЮЗР, I: № 91, 1529 г.).

В иных областях юго-западной Руси, например, на Волыни, эта формула в составе духовных грамот проявляет особенную живучесть, используя и в XVIII столетии. Строго говоря, если речь идет о завещаниях, а не о документах вообще, то в ее употреблении практически невозможно определить хронологической конечной точки, *terminus post quem*.

Итак, перед нами тип формулы особого рода, не совпадающий ни с формулой юридической (хотя в чем-то ей родственной), ни с формулой эпической, фольклорной или поэтической. Он рождается в недрах письменной культуры и вместе с тем не сводим к цитате. В свою очередь, от того, что традиционно именуется топосом, его отличает внутренняя структурная оформленность, отчасти сохраняющаяся даже в стихотворении Державина. Как уже отмечалось, необходимым свойством таких формул является потенциал варьирования, и отдельной исследовательской задачей в каждом конкретном случае бывает выявление границ подобного рода вариативности, попросту говоря, выяснение того, что вмещается в рамки данного клише, а что принадлежит какой-то иной сфере.¹²

Может возникнуть вопрос, есть ли вообще смысл в анализе таких формул, ведь помимо всего прочего мы зачастую даже не можем установить их первоисточник. Дело обстоит легче, если это Библия или, например, греческая исто-

¹² Так, приведенный выше пассаж Генриха Хантиндонгского может рассматриваться в русле особого средневекового поджанра текстов о скоротечности всего земного (в исследовательской литературе поджанр этот было предложено обозначать с помощью латинской конструкции “ubi sunt?” — ‘где теперь?’) (Gilson 1955: 9–30; Partner 1977: p. 34–40; Greenway 1996: lxii; Мереминский 2015: 32–35). Основания для такого соположения несомненно есть, так как в труде Генриха, помимо трех элементов интересовавшей нас конструкции (быстротечность времени → память, противостоящая быстротечности, → «вторая смерть», забвение в вечности, перед которым бессильна память), имеется и четвертый — необходимость этого забвения в вечности для всего, что является атрибутом суетного, телесного мира. С другой стороны, часть топосов, на которые опирается Генрих, для других сочинений в жанре *ubi sunt* — нехарактерны и лежат скорее в русле традиционных преамбул средневековой историографии.

риография, однако зачастую мы способны лишь констатировать, что такого рода конструкция живет не одно столетие, но откуда она взялась, остается неясным. Тем не менее, даже в этом случае изучение их миграции, на наш взгляд, весьма перспективно, в частности, оно позволяет нащупать грань между культурной универсалией, типологическим сходством и заимствованием. Порой такие формулы могут служить надежным индикатором контактов там, где никаких других свидетельств о них почти не осталось. Кроме того, они способны как-то запечатлеть особые, долгоживущие культурно-исторические процессы, более длительные, чем, например, образование централизованного государства, оставаясь при этом в полной мере элементом сугубо письменной, а не народной традиции.

Напомним, что наша формула сохранности по самым скромным подсчетам прожила более двух тысячелетий. Может ли использование подобного рода клише что-то сообщить нам о картине мира человека, составляющего соответствующий письменный текст? Пожалуй, да, но в разных случаях в различной мере, потому что она зачастую употребляется почти по инерции, автоматически, но, вместе с тем, обладает способностью напряженной, трепетной, страстной актуализации, будучи воспроизведена тысячи раз, может вдруг зазвучать как вновь обретенное понимание. Так, например, несколько раз происходит в русско-скандинавском средневековом мире с формульными панегириками правителям, где они восхваляются за то, что не любят золото, но любят дружину и охотно раздают ей сокровища (см. подробнее: Литвина & Успенский 2007). То же случилось и с нашей формулой сохранности.

Благодаря деловой письменности она разносится и распространяется по свету так, как едва ли могла распространиться в допечатную эпоху в составе трактатов или исторических сочинений. При таком тиражировании ее смысловое наполнение отчасти нивелируется и стирается. Однако позднее, когда в XVII в. поток ее употребления в документах ослабевает, наша арена возвращается, принимая самые разные обличия, в дидактическую и относительно расхожую историко-философскую литературу.

Так, в XVIII столетии директором немецкой гимназии в Клостербергене Фридрихом Страссом была составлена историческая карта под названием «Река времен, или Эмблематическое изображение всемирной истории от древнейших времен по конец осьмого на десять столетия». Имена исторических деятелей были выписаны здесь в столбик, и столбцы фамилий, помещенные сверху вниз, напоминали русло извилистой реки. Каждой стране соответствовал свой «рукав», а всё вместе давало наглядное впечатление о всемирном историческом процессе, истекших пяти тысяч лет (исчисление карты доходило до 1800 г.). У правого края «карты» была расположена самая прямая протока: достижения науки, литературы, искусства.

В 1805 г. это изображение с переведенным на русский язык подписями было опубликовано в Журнале Российской словесности. В дальнейшем, на протяжении XIX в. оно пользовалось в России неизменной популярностью и, по свидетельству мемуаристов, могло помещаться на стене в гимназии. Именно эту карту повесил у себя в кабинете и Гавриил Державин, однако текста, дающего

пищу для его последнего стихотворения, на ней не было. С формулой как таковой он познакомился, по-видимому, другим путем.

Достоверно зная ее «каноническую» структуру, мы можем убедиться, что Державин обыгрывает эту конструкцию и полемизирует с ней, используя, так сказать, наиболее пессимистичный трехчастный ее вариант — быстротечность всепожирающего времени может быть преодолена силою письма или искусства, но и это преодоление лишь временное, вечность сводит на нет все то, на чем держится интересующая нас аренга.

Тем не менее, не что иное, как канцелярская и историографическая традиция, с которой полемизирует Державин, заставляла воспринять его текст как завещание. Разумеется, именно как завещание, как подведение итогов поэтической жизни он исполнен особой трагичности и безнадежности. Примечательно, что этой безнадежности русская литературная традиция после Державина не приняла. Она предпочла формулу сохранности в ее, так сказать, классическом варианте, когда письмо, память очевидцев и искусство властно преодолеть неумолимый бег времени. Такого рода цитатой, а вернее перифразом юго-западнорусских актов, начинается, например, «Жизнь Арсеньева» И. А. Бунина:

‘Вещи и дела, аще не написаниі бывають, тмоу покрываються и гробу безпамятства предаются, написавшиі же яко одушевленіи ...’. Я родился полвека тому назад, в средней России, в деревне, в отцовской усадьбе. У нас нет чувства своего начала и конца. И очень жаль, что мне сказали, когда именно я родился (Бунин V: 7).

ЛИТЕРАТУРА

- АЗР, I–IV, 1846–1853: *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Собр. и изд. Археографическою комиссиею I–4. Санкт-Петербург: «Эдуард Прац».
- Анна Комнина, 1996: *Алексиада*. Пер. Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург: Алетейя.
- АЮЗР, I–XV, 1863–1892: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Собр. и изд. Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург: «Эдуард Прац».
- И. А. Бунин, I–VI, 1988: *Собрание сочинений*. Москва: «Правда».
- Генрих Хантингдонский, 2015: *История англо*. Перевод с латинского, вступительная статья, примечания, библиография и указатели С. Г. Мереминского. Москва: «Университет Дмитрия Пожарского».
- Геродот, 1993: *История в девяти книгах*. Перевод и примечания Г. А. Стратановского. Москва: «Ладомир».
- Я. Грот (изд.), I–IX, 1864–1883: *Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я. Грота*. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.
- А. Ю. Золотарёв, 2008: Книжица епископа Этельвольда: Перевод, предисловие

- и примечания Золотарёва. *Средние века* 69/3. 159–201.
- Ф. Н. ЛЕОНТОВИЧ (изд.), 1896–1897: *Акты литовской метрики 1/1–2*; Собранные заслуженным профессором имп. Варшавского университета Ф. Н. Леонтовичем. Варшава: Типография Варшавского учебного округа.
- А. Ф. ЛИТВИНА, 2002: Аренга: Судьба латинской формулы в восточнославянских документах. *Славянская языковая и этноязыковая системы в контакте с неславянским окружением*, отв. ред.: Т. М. Николаева. Москва: Языки славянской культуры. 315–51.
- , 2004: Жанр автобиографической преамбулы: «Поучение» Владимира Мономаха как духовная грамота. *Славяноведение* 4. 3–27.
- А. Ф. ЛИТВИНА, Ф. Б. УСПЕНСКИЙ, 2007: Между прозвищем и панегириком: К изучению русско-варяжского формульного фонда. *Именослов: Историческая семантика имени 2*. Сост. Ф. Б. Успенский. Москва: «Индрик». 135–88.
- С. Г. МЕРЕМИНСКИЙ, 2015: Генрих Хантингдонский и его «История англоv». *Генрих Хантингдонский: История англоv*. Перевод с латинского, вступительная статья, примечания, библиография и указатели С. Г. Мереминского. Москва: «Университет Дмитрия Пожарского». 5–40.
- Никита ХОНИАТ, 2003: *История со времени царствования Иоанна Комнина 1–2*. Рязань: «Александрия».
- П. В. ПЕТРУХИН, 2012: К вопросу о языке Смоленской договорной грамоты 1229 г. *От значения к форме, от формы к значению: Сборник статей в честь 80-летия члена-корреспондента РАН Александра Владимировича Бондарко*. Москва: «Языки славянской культуры». 477–88.
- О. РОНЕН, 1992: Осип Мандельштам. *О. Э. Мандельштам: Собрание произведений: Стихотворения*. Сост., подгот. текста и примеч. С. В. Василенко и Ю. Л. Фрейдина. Москва: «Республика». 495–538.
- СГ, 1963: *Смоленские грамоты XIII–XIV веков*. Под ред. Р. И. Аванесова. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
- Софокл, 1990: *Sophocles: Tragoediae. Софокл. Драмы*. В пер. Ф. Ф. Зелинского, О.В. Смыки и В.Н. Ярхо, под ред. М. Л. Гаспарова и В. Н. Ярхо. Издание подготовили М. Л. Гаспаров и В. Н. Ярхо. Москва: «Наука».
- Ф. Б. УСПЕНСКИЙ, 2004: «Яростный как лев, кроткий как агнец»: Легенда печати и легенда власти в Норвегии XII–XIII вв. *Historia animata: Памяти Ольги Игоревны Варьяш 3*. Москва: Институт Всеобщей Истории РАН. 39–54.
- Heinrich FICHTEAU, 1957: *Arenge: Spätantike und Mittelalter in Spiegel von Urkundenformeln*. Grdec, Köln: Verlag Hermann Böhlau Nachf.
- Etienne GILSON, 1955: De la Bible à François Villon. *Les idées et les letters: Essais d'Art et Philosophie*. Paris: Vrin. 9–30.
- Diane. E. GREENWAY (ur.), 1996: *Henry of Huntingdon. Historia Anglorum*. Oxford: Clarendon Press.

- H. HELBIG, L. WEINRICH (ur.), 1968: *Urkunden und Erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter* 1. Mittel- und Norddeutschland: Ostseeküste. Darmstadt: Wissenschaftlich Buchgesellschaft.
- Ioannes EPHIANIENSIS, 1870: Fragmentum. *Historici Graeci Minores* 1. Ur. L. Dindorfius. Lipsiae.
- George F. JONES, 1962: Grim to your foes and kind to your friends. *Studia Neophilologica* 34. 91–103.
- KDM, 1886: *Kodeks Dyplomatyczny Malopolski* 2. Zbr. F. Piekosiński. Krakov: Akad. Umiejętności, W. L. Anczyc.
- KDW, 1982: *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*. Varšava: Poznan, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nancy F. PARTNER, 1977: *Serious entertainments: The writing of history in twelfth-century England*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Ludwig von ROCKINGER, 1863: *Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts* 1. München: Georg Frank.

POVZETEK

Izhodišče raziskave je predsmrtna pesem Gavriila Deržavina (1743–1816) *Reka časov* in vprašanje o tem, ali jo lahko označimo za oporoko. V članku avtor pokaže, kako se besedilo uvršča v tradicijo, ki izhaja iz antike in je bila zelo razširjena po Evropi od Bizanca do Anglije, od Skandinavije do Poljske in Velike litovske kneževine.

Gre za posebno besedno formulo, ki ne sovпада s pravno, epsko ali folklorno. Ta formula obstaja že dve tisočletji in pol. V času srednjega veka in zgodnjega novega veka so jo uporabljali na dva načina: kot preambulo k različnim vrstam dokumentov, od katerih jo najdlje vključujejo oporoke; prav tako pogosto jo najdemo v srednjeveških zgodovinopisnih in didaktičnih spisih. Rusko leposlovje 19. in 20. stoletja je podedovalo to stalno besedno formulo in jo na novo osmislilo. Deržavinovo besedilo ostaja oporoki blizu ne le po vsebini, pač pa tudi strukturno.

UDK 821.163.4.09(497.16)Brković J.

Anka M. Vučinić Gujić

Zavod za šolstvo Črne Gore

anka.gujic@zss.gov.me

POSTMODERNISTIČNI ELEMENTI V POEZIJI JEVREMA BRKOVIĆA

Zaradi semantične in slogovne heterogenosti pesniškega diskurza Jevrema Brkovića, v njegovi poeziji ni mogoče videti enotne umetniške paradigme. Povezovanje tradicionalnega, modernističnega in postmodernističnega sloja prispeva h gradnji nove tekstualnosti. Ker totalitete ni mogoče spoznati, se diferenciranost pesniških izpovedi izraža z uvajanjem historiografske metafikcije in intertekstualnosti kot imanentnih odlik poetike postmodernizma.

Ključne besede: intertekstualnost, historiografska metafikcija, semiotični pristop

The semantic and stylistic heterogeneity of Jevrem Brković's poetic discourse does not lend itself to a single artistic paradigm. Instead, the amalgamation of traditional, modern, and postmodern layers help to build new textuality. The differentiation of poetic expressions resulting from the inability to comprehend the totality is reflected in the introduction of historiographical metafiction and intertextuality as inherent features of the poetics of postmodernism.

Keywords: intertextuality, historiographical metafiction, semiotic approach

0 Uvod

V obsežnem pesniškem opusu Jevrema Brkovića (1933) je vidno povezovanje tradicionalnega in modernističnega, vendar pa je mogoče v posameznih segmentih opaziti prehod iz modernizma v postmodernizem. Njegove ustvarjalnosti ne vodijo že vzpostavljena pravila, temveč so poetična pravila in poetične kategorije tisto, kar pesnik išče in se v tem smislu približa Liotarjevemu stališču, da sta umetnik ali pisec postmoderne v položaju filozofa. Večdesetletna pesniška produkcija Jevrema Brkovića je razporejena v pesniške zbirke v okviru njegovih zbranih del, meje svoje poetike, in s tem tudi poetike črnogorskih postmodernih lirikov, pa avtor neprestano premika z uvajanjem novih, nestandardiziranih pesniških oblik in z izrazito motivno razvejanostjo. Postmoderna umetnost priznava svojo ideološko postavitev v svetu, tj. interakcijo umetnosti in ideologije, in v tem duhu je moč slediti pesniški genezi Jevrema Brkovića. Zaradi potrebe po reinterpretaciji preteklosti prehaja iz zgodovinskega diskurza, ki je njegova poetična dominanta, na vodilne motive, ki izražajo bistvo človeške eksistence. V Brkovićevi poeziji je Duklja umetniški motiv in simbol nacionalne prepoznavnosti, tako da je eksplicitno izražena tako prostorska kot časovna komponenta avtorjevega kronotopa. Toponimska določenost poezije Jevrema Brkovića omogoča, da zgodovina postane diskurzivna konstrukcija, vendar postmoderni lirik prevrednoti dejstva s parodijsko intertekstualnostjo.

1 Postmodernistična intertekstualnost

Brkovićevo zbirko poezije *Tajna večera* sta zaznamovali moderna literarna zavest in svežina ekspresije. V njegovem pesniškem ciklu so elementi parodije zaradi intertekstualne povezave s krščansko tradicijo in *Svetim pismom* ter konvencijami žanra. Cikel *Tajna večera* je sestavljen iz petih pesniških celot, reminiscenca na svetopisemski motiv pa je tudi pesnikov način izražanja, kjer se neprestano prepletata kolektivni in osebni dogodek. V tem diahronem branju preseva ironični in sarkastični podtekst, saj neprestano razgrajuje kanonizirane zgodovinske resnice. Postmodernizem se je »miroljubno vgnezdil v neskončnih prostorih postčasovnosti, večne sedanjosti, za pesnika pa je pomembna kategorija znakovne dejavnosti, jezikovne igre, katere cilj je v njej sami« (Epštejn 1998: 56).

Svetopisemska simbola: kruh – Kristusovo telo in vino – Kristusova kri, ki se preliva za odpuščanje grehov, sta pri Jevremu Brkoviću zamenjana s sodobnim diskurzom v duhu parodičnega odnosa postmodernega pesnika. Odtod negativna konotacija časa – »čas strahu in čas se zastruplja« (»vrijeme straha i vrijeme se truje«)¹ – in prostora – »poti, ki so jo napovedali preroki, se bojijo« (»puta što ga prorekoše proroci se plaše«) (Brković 2002: 61). Rezultat tega pa je mračen konec, »da na zadnji večerji jedo od svojega prahu« (»da na tajnoj večeri jedu od svog praha«) (prav tam). Pomanjkanje pozitivnih čustev – tuzemske ljubezni, upanja, dobrote – je semantično premreženo s prepričanjem, da bo Zemljo vrtel »tisti z najmočnejšo kovino v glavi« (»onaj sa najjačim metalom u glavi«) (prav tam). Prividna hermetičnost začetnih verzov je grobo ogoljena v zaključni kitici prve pesniške celote, kjer pesnik eksplicitno izraža svoje stališče s pomočjo časovne opozicije pred in po zadnji večerji:

In te noči bo pozabil morilec / Mogoče sonce skrito v gori za obalo / Mogoče bo preživelo morje in ena ptica / mogoče naše srce po vsem. (I te će noći zaboraviti ubica / Možda sunce skriveno u gori iza brijega / Možda će preživjeti more i jedna ptica / možda naše srce poslije svega.) (Brković 2002: 62).

Anafora kot figura konstrukcije, ki se v pesmi izraža s ponavljanjem prislova *mogoče* na začetku treh verzov, hkrati implicira pesnikovo stališče, da ni dokončnih koncev, ne glede na to, ali gre za pozitivne ali negativne pojavnosti življenja. Če upoštevamo, da se s temi verzi zaključuje peta pesniška celota, obenem pa tudi pesniški cikel, so ti verzi hkrati tudi pomenska poanta.

Z odstopanjem od svetopisemsko ugotovljenega števila apostolov, ko se pesnik poigrava s tezo, da jih bo trinajst ali samo eden, se minimizira vloga apostolov in orisuje njegova beda. Brković besedilo oblikuje kot fragment, vendar s prepletanjem svetopisemskega besedila in konteksta kaže, da v duhu postmodernizma sprejema intertekstualne odmeve, vendar njihovo moč kvari z eksplicitno ironijo. Protislovnost je v težnji, da bi preteklost naredil sveto in jo izpodbil tako, da z metajezikom in metatekstualnostjo povezuje pretekle dogodke z aktualnim zgodovinskim in družbenim trenutkom, s čimer daje črnogorski realnosti nove obrise. Prav ta pluralizem diskurzov daje izvornost Brkovićevi poeziji.

Vseh pet pesniških celot je napisanih v ostrem kontrastu, vendar predstavniki

¹ V oklepaju je besedilo v izvorniku.

antinomičnih svetov niso jasno izdiferencirani, s čimer se aktivira bralčev horizont pričakovanja in izostri njegova sposobnost percepcije resničnosti. Na eni strani so apostoli v izvirni krščanski misiji in pripravljenosti, da se soočijo z vsemi življenjskimi negativnostmi, slikovito prikazanimi v obliki trnja in blata, na drugi strani pa so njihovi opoziti v vsakem pogledu, vendar pa se pesnik izogiba njihovemu imenovanju, eksplicitno pa piše o njihovih delih. Zato je sodobna zadnja večerja v celotnem ciklu negativno konotirana in je neprestan vir groze, strahu, ne glede na odnos ljudi do moralnih kategorij.

Sodobni apostoli imajo misonarsko nalogo, da »čas potolažijo in kruha preskrbijo« (»vrijeme utješe i hljeba nabave«) (Brković 2002: 64), simbolika cvetja na njihovih oblačilih pa naj bi jih odrešila smrti. V verzu »ko se kri posuši, krvnik postane slaven« (»poslije krvi osušene dželat postaje slavan«) (Brković 2002: 63) pesnik odkriva miselno in etično nasprotnost svetov, s stapljanjem poetičnega, mitološkega in zgodovinskega diskurza pa motiv zadnje večerje dvigne na univerzalno raven. Mračna vizija življenja je tudi v prikazu gostov na zadnji večerji; če so se starci odločili, da bo z njimi izginil tudi češnjev cvet, potem sprejemajo model izginjanja lepote v njenem čistem stanju, s tem pa zaznamujejo tudi začasnost obstajanja. Na ta način Jevrem Brković s pomembnimi premiki na sintagmatski osi ustvari avtentično paradigmatico pesniških besedil. V četrti pesniški celoti poskuša pesnik iz sveta ljudi pronikniti v svet živali, kjer opazi več skladnosti, pripravljenosti pomagati in možnosti obstoja.

Pronikneš v korenino katerekoli rastline, kjer / vsemogočno / Sonce ne pomiluje sebe. / Če si revež, obišči hišo mravelj, dale ti / bodo ideje, / da začneš s slamico, končaš pa z gredo. (Pronikneš u korijen ma koje biljke gdje / svemoguće / Sunce ne žali sebe. / Ako si siromah posjeti mravlju kuću, daće ti / ideju, / Da počneš sa slamkom a završiš s gredom.) (Brković 2002: 67).

S posebnimi metričnimi konstrukti in verzni preskoki, s katerimi prekine verz v trenutku, ko je treba poudariti semantičnost pesniške izpovedi, pesnik doseže poseben estetski in idejni učinek. Upoštevajoč dejstvo, da je žalost »naša stvar, naše žitje« (»naša stvar, naše žitije«) (Brković 2002: 68) svetuje, naj se izkoristi vsak trenutek življenja, optimistični obrisi pa so v prikazu potomcev, sina, ki je podoben očetu: »tudi on bo imel rad sonce, grozdje in jesen« (»voljeće i on sunce, grožđe i jesen«) (prav tam). Peta pesniška celota je v pogojnih konstrukcijah polna ironije, ki prehaja v sarkazem. V nasprotju s *Svetim pismom*, kjer Jezus kaže svojo skromnost, polno ljubezni, ki naj bi bila apostolom in vsem vernikom vzor ponižnosti in ljubezni do bližnjega, Brkovićevega apostola čaka drugačna usoda. Opazna je neprestana ironija, ki se navezuje na kontekst. Pri pesniku ni enotnosti in koherentnosti subjekta, iz te decentrirane perspektive pa ustvarja heterogenost videnega. To je postmoderna igra izpovedi in konteksta, v kateri je bralec poklican, da postavi pod vprašaj svojo običajno gotovost glede pomena. Na podlagi ironičnih aluzij sodobnega apostola kot ognjevitega zagovornika in oznanjevalca neke ideje ne čaka prijetna usoda, in sicer ne glede na to, ali je njegov odnos kompromisen ali kritičen. V postmodernističnem duhu pesnik ne pošilja jasnih signalov, temveč motive problematizira, s tem pa bralca privede do vprašljivosti.

Če si apostol, / ki ljubi stare muke, ponudi svoje oči, naj jih / kljujejo. / Če te zadenejo v zenico, bo izginil svet in bolečina. / Čas je, da se apostolu tudi srce iztrga, / če to ni tisto pravo srce, ki zasluti, / ko strašna ura za vse nas nastopi / in sporoči po zadnji ptici, ki jo izpusti iz pameti (Ako si apostol / Što voli stare muke, ponudi svoje oči, neka ih / kljuju. / Pogode li te u zenicu, nestaće svijet i bol./ Vrijeme je da se apostolu i srce iščupa / Ako to nije ono pravo srce što predosjeti / Kada strašna ura za sve nas nastupa / I javi po posljednjoj ptici puštenoj iz pameti) (Brković 2002: 69).

S pomočjo metafikcijske samorefleksivnosti Jevrem Brković odkriva resnice, ki so družbeno, zgodovinsko in ideološko pogojene. Značilno za postmoderne način je, da pesnik najprej sprejme možnost obstoja humanističnega subjekta, potem pa isto možnost v naslednjih vezih izpodbija. Pesnik se izogiba sprejemanju kakršnegakoli etičnega stališča, temveč na podlagi vseh razpoložljivih oblik postmoderne diskurza bralcu prepusti, da sam oblikuje svoje mnenje. Vsako spoznanje je artikulirano, če ne celo determinirano z družbenim področjem. Pesnik se približuje postmoderni poetiki s tem, da poezijo umesti v širše diskurzivne kontekste in naredi odklon od esencijaliziranja književnosti in njenega jezika. Brkovičev postmoderne način nakazuje, da ima njegova poezija ideološko podlago, ki določa možnost proizvodnje pomena. V primerjavi besedil z drugimi besedili in v primerjavi jezika z njegovimi referenti je Brkovičevo ustvarjanje izredno originalno. Iz potrebe po preizpraševanju in demistifikaciji je pesnik sposoben razpršiti narativno sestavljenost treh časov (sedanji, pretekli in prihodnji), vendar pa jih ponovno afirmira na postmodernistični način.

2 Postmodernistični historizem

Zbirko *Dukljanske molitve* sta inspirirala (tako pesnik v predgovoru) Duklja in Dukljanstvo. V njej pesnik naredi kronološki pregled ustanoviteljev naroda. Za moto zbirke je pesnik vzel latinski zapis z nekega portala v Duklji »Druge zdraviš, sam pa si poln ran« (»Druge liječiš, a sam si pun rana«) (Brković 2002: 171) in s tem izpovedal svojo notranjo bolečino v težnji, da bi med drugim odkril prazračetke svojega naroda, ki so jih na dolgi poti zgodovine pogosto izpodbijali. Pred tematskimi cikli, ki so posvečeni Duklji, so citati iz *Letopisa popa Dukljanina* (*Ljetopis popa Dukljanina*), z vzpostavljanjem pomena s pomočjo palete klasičnih in arhaičnih tradicij pa pesnik ustvarja novo umetnino. Intertekstualnost v pesnikovi historiografski metafikciji krepi besedilno sporočilo. Duklja je arhetipski obrazec v pesniških besedilih Jevrema Brkoviča. Reminiscenco na zgodovinske osebnosti (bizantinskega cesarja Konstantina Porfirogeneta, kneza Vojislava, kneza Beloja, Tevto, Vladimirja in Kosaro, Bodina) in toponime (Prapatno, izgubljeno prestolnico Duklje, Lontodoklo, izginulo dukljansko mesto, mesto Šas ali mesto Svač), s katero prikazuje sedanost, spremlja kritična ironija. Pesnik se v postmodernističnem duhu vrača k zgodovini, vendar problematizira našo celotno predstavo o zgodovinskem znanju. Brković preteklost svojega naroda vključuje v svojo poezijo, vendar kaže tudi na nestabilnost tradicionalno enotne identitete. Pesnik v zvezi med sedanostjo in preteklostjo ne oživlja in ne uničuje nobene strani te dihotomije, temveč ju uporablja, da bi prikazal partikularnost preteklih dogodkov. Čeprav je Duklja za pesnika »najlepše razdejano

mesto neke arheologije« (»najljepše razoren grad jedne arheologije«) (Brković 2002: 226) in čeprav zanj obstajata nadzemna in podzemna Duklja, je tudi priča dukljanske drame, ki jo živi. Pesnik trajnost dukljanskega trpljenja izpoveduje v pesmi Križ svetega Vladimirja (Krst svetog Vladimira) skozi stoletno razpetost na tem križu, medtem ko dukljansko izročilo (amanet) »polno srda, prekletstva, tarnanja in ran sprejema kot usodo« (»pun srdžbe, kletve, ridanja i rana prima kao usud«) (Brković 2002: 245). Na ta način pesnik ustvarja poseben sistem, v katerem imajo znaki, ki vzpostavljajo zgodovinsko besedilo, reference, ki se ne spreminjajo. Pesnik v obliki nadosebnega kaže stalno težnjo po preseganju osebnega v korist kolektivnega. Vedno, kadar govori o svoji usodi, ima v mislih svoj narod skozi stoletja, tj. »razdepane utrdbe v Duklji in meni« (»razorene kule u Duklji i meni«) (Brković 2002: 258). Zanj Lontodokla, izginulo dukljansko mesto, postane tudi njegovo ime, njegovo duhovno iskanje Prapatne, izgubljene prestolnice Duklje, in težnja, da bi jo prinesel v naš čas, pa sta samo poskusa, da bi proniknil v svoje korenine. Vendar pa »vsi ti pojmi – subjektivnost, intertekstualnost, referenca, ideologija – sestavljajo podlago za problematizirane odnose med zgodovino in fikcijo v postmodernizmu« (Hačion 1996: 204). Glede na to, da je zgodovina že tekstualizirana, Brković s historiografsko metafikcijo povezuje reference in lastno percepcijo. Vladimir in Kosara dukljanskemu narodu nista zapustila ničesar, razen svoje ljubezni in dveh prastarih imen, pesnik pa vgrajuje zgodovinske podatke, gradi pa tudi lastni pesniški svet. V pesmi Dukljanski Bodin, ki je sestavljena iz petih celot, je pregled Bodinovega življenja skozi presek njegovega vladarskega, družinskega in osebnega življenja. Po zgodovinskih podatkih je Duklja v času Bodinovega vladanja dosegla državni in teritorialni zenit, zahvaljujoč njegovemu modremu vladanju, ko je »gledal Zahod, prisluškoval Vzhodu« (»gledao Zapad, osluškiavo Istok«) (Brković 2002: 251), po Bodinovi smrti pa je moč Duklje naglo upadla zaradi pogostih spopadov med Bodinovimi nasledniki. Pesem Samostan svetih Srđa in Vakha (Manastir svetoga Srđa i Vakha) je lirična evokacija kraljev in knezov iz dinastije Vojislavljevićev, ki so vladali v Duklji od konca desetega do konca dvanajstega stoletja in našli večni mir v tem samostanu na reki Bojani v bližini Skadra (prebivališče dukljanskih mučenikov). Pesem je tudi poetična hvalnica Bodinovi lucidnosti in blaženosti ter po potrebi tudi silovitosti, na »obleki dukljanskega orla« pa »je zlati kljun« (»na odori dukljanskog orla je zlatni kljun«) (Brković 2002: 253). Orel – simbol moči, poguma, prodornosti in najbolj oddaljenih višin – je pogost motiv v Brkovićevo poeziji, »zlati kljun« pa »kaže na kraljevski, celo božanski značaj«. Refleksije o zgodovinskih dogodkih so za Jevrema Brkovića literarna izhodišča za preizpraševanje o usodi svojega naroda s ciljem povezovanja z aktualnim trenutkom. Zgodovinska koda je globoko vtisnjena v posameznika, zaključna sintagma (nesrečno zgodovinskega) pa povzema usodo Dukljanca skozi stoletja:

Ta Dukljanec, njegova rodoslovje in rod / v mojem utripu sta zemeljsko in nebeško: / Čutim in vidim ga, kadarkoli se / zagledam vase nesrečno zgodovinskega! (Dukljanin taj, njegov rodoslov i rod / U bilu su mome zemno i nebesno: / Osjećam ga i vidim kada se god / Zagledam u sebe nesrečno povijesnog!) (Brković 2002: 255).

Pesnikov dialog z zgodovino lastnega naroda je Brkovićevo literarna preokupacija. Ker preteklost spoznavamo z oddaljenosti, nas ironija ščiti pred nostalgijo, ker

nam odvzame spoznanje, da je bil to čas boljših vrednot. Pesnik povezuje sedanost in preteklost, da bi bralcu približal ustvarjanje kulture dukljanskega naroda in pojasnil njen smisel. Postmoderna umetnost samozavestno priznava, da je ideološko obremenjena zaradi svoje predstavljalne in pogosto narativne narave.

Pred poslednjo uro poslednja dukljanska beseda starca Teodosija (Pred potonju uru potonja dukljanska beseda starca Teodosija) je odraz Brkovićeve historiografske metafikcije, kjer Jakvintine sanje napovedujejo propad Duklje: »Sanje, ki jih je Jakvinta sanjala, so tvoja resničnost, Gospod« (»San što ga Jakvinta usni, tvoja je java, Gospode«) (Brković 2002: 287). Vera, da sanje lahko napovedo tisto, kar se bo zgodilo, je sestavni del epskega ljudskega diskurza in motiv svetovne književnosti. Propad kraljevskega rodu z Jakvintinim sinom Đorđem Jakvinta vzročno povezuje s pohlepom in izdajo samozvanega kralja Gradihna in njegovih štirih »kačjih sinov« (»zmijska sina«) (prav tam). Historizem je kot postmoderna komponenta globoko inkorporiran v pesniško besedilo, kajti zgodovinsko dejstvo je, da je po smrti kralja Bodina moč Duklje upadala zaradi pogostih državljanskih vojn in notranjih razdorov, ki so jo na koncu uničili, zadnjim kraljem iz dinastije Vojislavljevičev (Vladimirju, Dobroslavu, Đorđu, Grubiši, Gradihni, knezu Radoslavu) pa ni uspelo ohraniti Duklje pred bizantinskim in raškim vplivom. Jevrem Brković s pomočjo sanj povezuje zgodovinske podatke in fikcijo ter tako bralcu ponudi vpogled v neizogibnost padca dukljanskega kraljevskega rodu, ki ga dočara z ikoničnimi znaki, kot so: *rušitelji, krokerji, prah in pepel, krvava nebesa, krvave sablje, dvorezni noži* idr. Ko se pesnik neposredno obrne na Stvarnika ali Gospoda, pokaže, da človek ne more usmerjati makrokozmosa in da je zgodovinska usoda Dukljanecv pogojena z voljo Vsemogočnega. Besedna igra je hkrati tudi pesnikov krik, da bi se ohranila nacionalna identiteta: »Smo, a nismo, nismo, a smo, in tako / vekomaj« (»Ima nas a nema, nema nas a ima i tako / vavijek«) (Brković 2002: 286). Z retoričnim vprašanjem »zakaj smo od nastanka prokleti in na prokleti zemlji?« (»zašto smo od postanja prokleti i na zemlji prokletoj?«) (Brković 2002: 285) želi ugotoviti razloge stvarnikove jeze in zgodovinske temnine. Kakor Homer, ki v *Iliadi* v heksametru prikazuje, da je usoda Ahajcev in Trojancev odvisna od volje bogov, tako tudi Jevrem Brković skozi razmišljanja ostarelega rapsoda v dolgem verzu spremlja upadanje dukljanstva. Antični slog uporabe ukrasnih pridevnikov je viden v opisu ženskih literarnih oseb (*Jakvinta modrobosedna, Dukljanka po imenu Asterija, dolgovrata in lepooka*). V prološki sintagmi je poudarek na leksemu poslednja, ker v poslednji uri pesnik navaja vstop Dukljanecv v »prostranstvo tople teme in dolge pozabe« (»prostranstvo toplog mraka i dugog zaborava«) (Brković 2002: 283). Vendar pa v krščanskem duhu prosi, naj ohranijo duhovni mir.

Povej nam, Najvišji, z jezikom gromov, če / po naše ne znaš. / Jezik gromov bomo tudi od našega bolje / razumeli, / jezik smrti znamo in bolje ga govorimo od / maternjega tega. / Jezik je vse, kar imamo, Gospod, zato / ga tudi ne govorimo! / V tem jeziku so najlepše besede v strahu / izgovorjene. (Kaži nam, Svevišnji, jezikom gromova, ako / naški ne znaš. / Jezik čemo gromova i od naškog bolje / razumjeti, / Jezik smrti znamo i bolje ga zborimo od / maternjeg ovog. / Jezik nam je sve što imamo, Gospode, zato / ga ne i govorimo! / U tom su jeziku najlepše riječi u strahu / izgovorene.) (Brković 2002: 285).

Iz jezika kot simbola ustvarjalne božje volje se je razvil dvojni simbolizem: kot zmedenost jezikov po babilonskem poskusu vnosa raznovrstnosti v jezik in kot dar jezika, podeljenega apostolom, tj. po Svetem duhu, ki je ključ krščanske univerzalnosti. Pesnikova teza, da Dukljanci dobro poznajo jezik smrti, pa tudi jezikovni obrat v tezi, da ga ne govorijo, ker je to edino znamenje, ki ga imajo, je semantično premreženo z mučno usodo, ker

bo to narod s tujim srcem in umom, / s tujstvom v očeh, / jokali bodo na veselicah, smejali pa se bodo na velikih žalovanjih« (»biće to narod sa tuđim srcem i umom, / s tuđinstvom u očima, / Plakaće na veseljima, a smijati se na veljim žalostima) (Brković 2002: 290).

Nagovor starca Teodosija, s tem pa tudi pesnika »zakaj nas ni več in nismo bliže Bogu / in pogosteje pred njegovimi očmi« (»zašto nas više nema i što Bogu nijesmo bliži / i češće pred očima«) (Brković 2002: 290), je bolj težnja, da bi se aktiviral bralčev horizont pričakovanja in da bi bralec v tej interakciji zaslučil vzročnost: »Sami pojasnite, kakšna usoda je to in kaj to pomeni« (»Sami protolkujte kakva je to kob i šta to znači«) (Brković 2002: 291). Pesnikova mračna vizija se odraža tudi v anticipiranju moralnega padca in duhovnega popačenja, kajti

v tem narodu bodo vzvišeni modreci kot psi umirali. / Vidim prikazni, ljudi praznega srca, pošasti in / nakaze, / ki po vsem našem kot trojanski gobavci / kolo plešejo! / Dukljanci poslednji, rodu monigrenskega, to je / tista ognjena noć / po kateri nas več ne bo, vidim ta ogenj in / nas v njem, / po tem ognju nikjer več niti ognjev naših ne / vidim. (u tom će narodu uzvišeni mudraci kao psi umirati. / Vidim utvare, ljude praznog srca, čudovišta i /nakaze / Kako po svemu našem kao trojanski gubavci / kolo igraju! / Dukljani potonji, soja monigrenskog, ovo je / ona ognjena noć / Iza koje nas više neće biti, vidim taj oganj i / nas u njemu, / Iza tog ognja nigdje više ni ognjeva naših ne / vidim.) (Brković 2002: 292).

Epilog pesniškega besedila ima zgodovinsko podlago, ker je oslabilo dukljsko državo okrog leta 1185 osvojil raški župan Stefan Nemanja, s tem pa je bilo konec državne neodvisnosti. Nasprotje med preteklostjo in slutnjo tistega, kar se bo zgodilo, vsebuje zgodovinsko dramo nekega naroda, določanje kronotopa pa je pesnikov poskus, da bi preteklost revitaliziral z novega vidika. Če izhajamo iz teze Jurija Lotmana, da »književnost skupaj z drugimi modelativnimi sistemi (mitološki, religijski, naravoslovnojezikovni, umetniški) sestavlja kulturo, ki predstavlja modelativni sistem sistemov« (Lotman v Milosavljević 2000: 449), Jevrem Brković kaže, da prepletanje različnih slojev prispeva k idejni pomembnosti pesniškega opusa.

3 Zaključek

Poezije Jevrema Brkovića zaradi prepletanja modernističnega sloja in globoke navezanosti na tradicijo in lastne korenine ne moremo jasno umestiti v določeni umetniški kanon, kljub temu pa je bilo raziskovalno delo usmerjeno v odkrivanje pesnikovih metamorfoz in razvojne poti od modernističnega stališča k prehodu v postmodernizem. V nasprotju z distancirano perspektivo umetnika v obdobju modernizma Brković v duhu postmoderne ponovno vrednoti družbene semiotične vedenjske

kode. Globoko ukoreninjena zgodovinska komponenta Brkovičega ustvarjanja daje njegovi poeziji tradicionalistični ton, vendar pa je, preizprašana z različnih časovnih in aksioloških distanc, omogočila inkorporacijo postmodernistične historiografske metafikcije in intertekstualnosti. Implicitno prežemanje družbenega, zgodovinskega in mitološkega diskurza kaže na postmodernistično tezo, da ne glede na mnogotere vidike ne moremo priti do končnih spoznanj, vstavljanje svetopisemskih motivov pa kaže, da sta religija in umetnost izšli iz istega simboličnega sveta. Parodični kontekst kot postmodernistična konstanta prispeva k ustvarjanju poetične energije, ki izhaja iz simbiotičnega odnosa med pesnikovo osebno dramo in kolektivno izkušnjo.

Prevedla Sonja Dolžan.

VIRI IN LITERATURA

- Rolan BART [BARTHES], 1971: *Književnost, mitologija, semiologija*. Prev. I. Colović. Beograd: Nolit.
- Jevrem BRKOVIĆ, 2002: *Tajna večera*. Podgorica: DUKS.
- , 2002: *Zidanje i razur kule Ozrovića*. Podgorica: DUKS.
- Radoje CEROVIĆ, 2003: *Crnogorsko književno iskustvo*. Podgorica: DANU.
- Umberto EKO (ECO), 2001: *Svakodnevna semiotika*. Prev. M. Đukić Vlahović. Beograd: Narodna knjiga/Alfa.
- Mihail EPŠTEJN, 1998: *Postmodernizam*. Prev. R. Mečanin. Beograd: Zepher Book Word.
- Hugo FRIDRIH [FRIEDRICH], 2003: *Struktura moderne lirike*. Prev. T. Bekić. Novi Sad: Svetovi.
- Linda HAČION [HUTCHEON], 1996: *Poetika postmodernizma*. Prev. V. Gvozden, L. Stanković. Novi Sad: Svetovi.
- Teri IGLITON [EAGLETON], 1997: *Iluzije postmodernizma*. Prev. V. Tasić. Novi Sad: Svetovi.
- Roman INGARDEN, 1975: *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*. Prev. D. Gojković. Beograd: Nolit.
- Aleksandar JERKOV, 1992: *Nova tekstualnost*, Podgorica, Beograd, Nikšić: Unireks, Prosveta, Oktoih.
- Džonatan KALER [CULLER], 1990: *Strukturalistička poetika*. Prev. M. Mint. Beograd: SKZ.
- Antoan KOMPANJON [COMPAGNON], 2012: *Pet paradoksa modernost*. Prev. B. Tenjović. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Žan Fransoa LIOTAR [LIOTARD], 1988: *Postmoderno stanje*. Prev. F. Filipović. Novi Sad: Bratstvo – jedinstvo.
- Jurij Mihailovič LOTMAN, 1976: *Struktura umetničkog teksta*. Prev. N. Petković. Beograd: Nolit.

Novica MILIĆ, 1997: *A, B, C, Dekonstrukcije*. Beograd: Narodna knjiga.

Petar MILOSAVLJEVIĆ, 2000: *Metodologija proučavanja književnosti*. Beograd: Trebnik.

Dubravka ORAIĆ-TOLIĆ, 2005: *Muška moderna i ženska postmoderna*. Zagreb: Naklada Ljevak d. o. o.

Novica PETKOVIĆ, 1984: *Od formalizma ka semiotici*. Beograd: BIGZ.

Milivoj SOLAR, 2012: *Povijest svjetske književnosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.

SUMMARY

The poetics of Jevrem Brković cannot be decidedly placed into a specified artistic canon due to its interweaving of modernistic layer and a deep connection with the tradition and its roots. However, the study was aimed to reveal the poet's metamorphosis and his evolution from a modernistic viewpoint to postmodernism. Unlike the modernist artist's distanced perspective, Brković in the spirit of postmodernism values the social semiotic codes of behavior again. The deeply rooted historic component of Brković's artistic work gives a traditionalistic tone to his poetry. However, examined from a different temporal and axiological perspective, it has allowed incorporation of postmodern historiographic metafiction and intertextuality. The implicit permeation of social, historic and mythological discourse indicates the postmodern attitude that despite multiple viewpoints one cannot arrive to the final understanding. The insertion of Biblical motifs is an indicator that religion and art originate in the same symbolic world. The parodic context as a postmodern constant contributes poetic energy that arises from the poet's personal drama and from collective experience.

OCENE – POROČILA – ZAPISKI – GRADIVO

ZIZENČELI IN NJEGOVO ZAFHTITNO VOJHEJNE

V Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske* je na začetku natisnjena »prva slovenska pesniška literarna poslanica« (France Kidrič) oz. »prva slovenska posvetna pesem« (Mirko Rupel) ali tudi »prva slovenska tiskana posvetna pesem – hvalnica« (Jože Pogačnik) pod naslovom *Zafhtitno vojhejne te Krajnfske deshele*. Celotni naslov se glasi:

Zafhtitno vojhejne te Krajnfske deshele k' letem
useh hvale urednem bukvam Krajnfskiga popifvajna
vifoku slahtnu rojeniga,

Gospuda

JANESA BAJKORTA V A L V A S O R J A

M. Rupel je v takšnem temeljnem delu, kot je kolektivna *Zgodovina slovenskega slovstva* (1956: 297) in v Valvasorjevem berilu (1969: 13) naslov pesmi prečrkoval v gajico kot *Zaštitno vošenje*. J. Pogačnik je v *Zgodovini slovenskega slovstva I* (1968: 206, 214) naslov poknjžil v *Zaštitno voščilo*, enako tudi v enozvezkovni izdaji (1973: 118) in v *Starejšem slovenskem slovstvu* (1990: 275, 306) ter v *Slovenski književnosti I* (1998: 142, 158), v slednji sicer enkrat tudi v *Zaštitno vošenje* (1998: 200), medtem ko je v knjigi *Starejše slovensko slovstvo: Od Brižinskih spomenikov do Linhartovega Matička* (1980: 126) ostal pri prečkovanju *Zaštitno vošejne*.

J. Koruza je v razpravi O začetkih slovenskega pesništva (1971: 225) navedel *Zaštitno vošenje*, v opombi pod črto pa je to podomačil v *Zaštitno vošenje*. V tej domnevno podomačeni obliki omenjata naslov pesmi tudi B. Pogorelec (1982: 13, ponatis 2011: 184) in I. Grdina (1997: 161). *Zaštitno vošenje* navajajo še A. Gspan (1978: 108), B. Reisp v monografiji o Valvasorju (1983: 198), M. Orožen (1993: 4), P. Svetina (2007: 26), V. Kočevar (2012: 107), M. Dolgan v *Literarnem atlasu Ljubljane* (2014: 217), M. Hladnik na Wikiviru (od 29. 12. 2015 popravljeno v *Častitno vošejne*) in slednjič še M. Kmecl (2014: VII).

M. Miklavčič (1967: 320) in K. Ahačič (2012: 21) težavo zaobideta tako, da citirata naslov samo v bohoričici.

Takšno prečkovanje poslanice, ki njen naslov zastira, namesto da bi ga odstrlo, je pravzaprav presenetljivo. Zunaj vsakršnega dvoma je, da besedna zveza *Zafhtitno vojhejne* ne odraža izgovora *Zaštitno vošejne*, ki potrebuje še domnevno glasoslovno poslovenjenje *Zaštitno voščenje*, kar so nekateri pisci tudi počeli. Pod zapisom *Zafhtitno vojhejne* se pač »skriva« čisto navadno *Častitno vošejne*, o čemer je svoj čas na graški univerzi leta 1899 predaval že Štrekelj pri predmetu *Zgodovina slovenskega slovstva II* (Štrekelj 2012: 352). Tako je govoril:

Po šegi tedanjega časa je pridejano knjigi vrsta tako zvanih voščilnih pesmi. Vseh je enajst, med njimi dve od Vitezovića (kajkavsko-čakavska in štokavska) in ena slovenska *Sisenčelijeva*. Avtorjevo ime se nikjer drugod ne ponavlja. Če izvzamemo pamflete na

katoliško duhovščino v prot. pesmarici, je to prva posvetna umetna pesem v slovenskem jeziku: Častitno (ne Zaštitno, Sket) vošejne te kranjske dežele ...¹

Naletel sem samo na dva sodobna vira, ki ustrezno navajata naslov Zizenčelijeve poslanice, namreč *Častitno vošejne te kranjske dežele*. Prvi je *Osebnosti: Veliki slovenski biografski leksikon* (2008: 1022), drugi pa je članek I. Orel (2009: 13).

Originalni zapis *Zafhtitno vofhejne* naj bi bil v bohoričici, očitno pa je, da je stavec ni bil najbolj vešč. Smiselni zapis bi bil *Zhaftitno vofhejne*, tisti *h* bi pač moral stati za *z*-jem in ne za *f*-jem. Navsezadnje tudi *slahtnu rojeniga* v naslovu poslanice ni zapisano v skladu s pravili bohoričice, kar spet dokazuje nekompetentnost ali poveršnost stavca in korektorja.

Beseda *častiten* je v Kastelec-Vorenčevem slovarju (Stabej 1997: 43) razložena kot sopomenka besede *častitljiv* 'honorificus', vendar se zdi, da je bolje izhajati iz prislova *častito* 'gloriose, honorifice' (prav tam: 44). *Častitno vošejne*, v latinski verziji pesmi *Applaufus*, bi danes prevedli kot 'slavilno voščilo', 'hvalnica'.

VIRI

Kozma AHAČIČ, 2012: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: Katoliška doba (1600–1758)*. Ljubljana: Založba ZRC.

Častitno vošejne. *Wikivir*. 2. marca 2016.

Marjan DOLGAN, 2014: *Literarni atlas Ljubljane: Zgode in nezgode 94 slovenskih književnikov v Ljubljani*. Ljubljana: Založba ZRC.

Igor GRDINA (ur.), 1997: *Starejša slovenska nabožna književnost*. Izbral in spremna besedila napisal Igor Grdina. Ljubljana: DZS.

Alfonz GSPAN (ur.), 1978: *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stol. I* (izbral, opombe in komentarje napisal Alfonz Gspan, pregledal in dopolnil A. Slodnjak). Ljubljana: SM.

Matjaž KMECL, 2014: Novo »zaštitno vošenje« ob izidu slovenskega prevoda celotne Časti in slave vojvodine Kranjske. *Studia Valvasoriana: Zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska.

Vanja KOČEVAR, 2012: *Odmevi tridesetletne vojne na Kranjskem: Diplomsko delo*. Ljubljana: FF.

Jože KORUZA, 1971/72: O začetkih slovenskega pesništva, *Jezik in slovstvo* 17/7. 222–29.

Maks MIKLAVČIČ, 1967: Sisentschelli (Sisenthal, Zizenčeli) Jožef. SBL: 10. zv. Ljubljana: SAZU. 320.

Irena OREL, 2009: Starejša besedila kot vir za preučevanje zemljepisnih jezikovnih

¹ Mišljena je njegova čitanka (Sket 1893: 93).

- različkov. *Slovenska narečja med sistemom in rabo*. Ur. V. Smole. Ljubljana: ZIFF. 3–22. (Obdobja, 26)
- Martina OROŽEN, 1993/94: J. V. Valvasor o slovenskem jeziku. *Jezik in slovstvo* 39/1. 3–12.
- Osebnosti, Veliki slovenski biografski leksikon*, 2008. Ur. T. Stanonik, L. Brenk. Ljubljana: MK.
- Jože POGAČNIK, 1968: *Zgodovina slovenskega slovstva I*. Maribor: Obzorja.
- Jože POGAČNIK, Franc ZADRAVEC, 1973: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Maribor: Obzorja.
- Jože POGAČNIK (ur.), 1980: *Starejše slovensko slovstvo: Od Brižinskih spomenikov do Linhartovega Matička*. Zbral, uredil, spremno besedo in opombe napisal Jože Pogačnik. Maribor: Obzorja.
- , 1990: *Starejše slovensko slovstvo*. Ljubljana: ZIFF.
- , 1998: *Slovenska književnost I*. Ljubljana: DZS.
- Breda POGORELEC, 1982: Beseda ob razstavi. *Iz roda v rod: Pričevanja o slovenskem jeziku*. (Katalogi, zv. 5.) Katalog pripravili Vladimir Kološa, Peter Ribnikar, Ema Umek. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije. 7–17. (Ponatis v: Breda Pogorelec, 2011, *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika: Jezikoslovni spisi I*. Ur. K. Ahačič. Ljubljana: Založba ZRC, ZIFF. 175–90.)
- Branko REISP, 1983: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: MK.
- Mirko RUPEL, 1956: Potireformacija in barok. *Zgodovina slovenskega slovstva: I. zv.* Ur. L. Legiša s sodelovanjem A. Gspana. Ljubljana: SM. 261–326.
- Jakob SKET (ur.), 1893: *Slovenska slovstvena čitanka za sedmi in osmi razred srednjih šol*. Dunaj: C. kr. zaloga šolskih knjig. Na spletu.
- Jože STABEJ (ur.), 1997: Slovensko-latinski slovar: Po Matija Kastelic – Gregor Vorenc, *Dictionarium Latino-Carniolicum (1680–1710)*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Peter SVETINA, 2007: *Kitične oblike v starejši slovenski posvetni poeziji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Karel ŠTREKELJ, 2012: *Zgodovina slovenskega slovstva I*. Ur. M. Ogrin. Ljubljana: Založba ZRC. Na spletu.
- Janez Vajkard VALVASOR, 1969: *Valvasorjevo berilo*. Besedila izbral in prevedel ter napisal spremno besedo in opombe Mirko Rupel. 2., izpop. izd. Ur. B. Reisp. Ljubljana: MK. (1. izd. izšla 1951.)
- Jožef ZIZENČELI, 1689: Joshef Sisentschelli, *Zafhtitno vofshejne te Krajnlfke deshele*. Janez V. Valvasor: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain: Erster Theil*. Laybach, 4b.

MEDNARODNO ZNANSTVENO SREČANJE MLADIH HUMANISTOV Slovanski jeziki na stičišču kultur

14. oktobra 2015 je na Univerzi v Novi Gorici potekalo Mednarodno znanstveno srečanje mladih humanistov z naslovom *Slovanski jeziki na stičišču kultur*, ki ga je v sodelovanju s tamkajšnjo Fakulteto za humanistiko organizirala Študentska sekcija pri Slavističnem društvu Slovenije. Gre za tretjo študentsko konferenco v organizaciji Študentske sekcije, ki vsako leto gostuje na drugi slovenski univerzi; leta 2013 je 1. znanstveno srečanje doktorskih študentov svojo pot začelo v Ljubljani, leta 2014 je pod imenom *PhiloSlovenica* potekalo v Mariboru, leta 2015 pa v Novi Gorici v okviru tedna Univerze v Novi Gorici. Tretje srečanje je gostilo 15 referentov, od katerih jih je dobra polovica prišla iz tujine: po dva iz Bolgarije, Poljske in Belorusije, po eden pa s Hrvaške in Slovaške. Med slovenskimi udeleženci je bilo šest študentov z ljubljanske in ena študentka z novogoriške univerze. Konference se je udeležilo lepo število študentov novogoriške slavistike, s svojim obiskom pa sta jo počastila tudi Ljudmil Dimitrov, lektor za bolgarski jezik na Oddelku za slavistiko na Filozofski fakulteti v Ljubljani, in Ljudmila Malinova Dimitrova, profesorica z Univerze st. Kliment Ohridski v Sofiji.

Po odprtju dogodka, ki ga je opravila dekanja Fakultete za humanistiko v Novi Gorici Katja Mihurko Poniž, in plenarnem predavanju Ane Toroš o zamejski književnosti, so sledile predstavitev referatov. Razdeljene so bile v štiri sekcije, ki so vzporedno po dve in dve potekale v dveh blokkih. Vsak udeleženec je imel na razpolago 15 minut za predstavitev referata, čemur je sledilo 5 minut za diskusijo. Na koncu vsake sekcije je bilo dodatnih 10 minut za morebitna vprašanja, pojasnila oz. razprave.

V prvi, literarni sekciji pod vodstvom Megi Rožič, mlade raziskovalke z Univerze v Novi Gorici, je Aleksandar Hristov, študent z Univerze St. Kliment Ohridski v Sofiji, spregovoril o mestu in urbanem v bolgarski literaturi v prvi polovici 20. stoletja, druga študentka z iste univerze, Konstantina Puneva, pa je govorila o estetskih aspektih telesa in telesnosti v adaptacijah romana Ana Karenina ruskega pisatelja Leva Nikolajeviča Tolstoja. Tanja Baladič, ki je doktorirala na Univerzi v Novi Gorici, je predstavila recepcijo evropskih avtoric v slovenskih literarnih delih od začetka 19. stoletja do leta 1918. Sekcijo je zaključila študentka na Filozofski fakulteti v Ljubljani Tonja Jelen z referatom *Lokalno in globalno v slovenski literaturi*. Predstavitve so potekale v slovenskem in bolgarskem jeziku.

V drugi, jezikoslovno-humanistični sekciji pod vodstvom Nine Zavašnik, doktorske študentke na Inštitutu za slavistiko Univerze Karla Franca v Gradcu, je Anja Moric, študentka na ljubljanski Filozofski fakulteti in Fakulteti za družbene vede, osvetlila pogled na kulturno dediščino kočevskih Nemcev včeraj in danes. Sledil je referat doktorandke Marte Cmiel-Bažant z Univerze v Varšavi o načinu razumevanja in konstruiranja slovenstva v času prve jugoslovanske države (1918–1941). Veronika Šoster, študentka s Filozofske fakultete v Ljubljani, je predstavila prevajanje iz slovaščine v slovenščino na primeru avtorskih prevodov poezije Mirke Ábelove in študent Martin Vrtačnik je zaokrožil sekcijo z referatom o vlogi gledališkega lektorja pri oblikovanju govora v slovenščino prevedenih dramskih besedil.

V tretji, didaktično-prevajalski sekciji, ki jo je vodil Rok Andres, mladi raziskovalec z Univerze v Novi Gorici, je Sara Ferberuš, študentka s Filozofske fakultete v Zagrebu, predstavila razlike v izražanju v angleščini med madžarskimi in hrvaškimi srednješolci. Sledil je referat Maje Melinc Mlekuž z novogoriške univerze o didaktično-metodičnih vidikih pouka slovenščine na slovensko-italijanskem kulturnem stiku. Doktorandka Svetlana Svetlana Kmecová s Filozofske fakultete Univerze Komenskega v Bratislavi je spregovorila o materinstvu in njegovem odrazu v slovaški in slovenski frazeologiji. Sekcijo je zaključil referat o izrekanju neizreklivega z »zaumom« Kristine Pranjić, študentke s Filozofske fakultete v Ljubljani.

Četrta sekcija je potekala v ruskem jeziku. Nastopili so Patrycja Spytek z Univerze v Varšavi, ki je govorila o Poljski in Poljaki v poeziji Natalije Gorbanevske, Taccjana Muravjova, študentka na Beloruski državni univerzi in Univerzi v Krakovu, ki je prikazala sodobno belorusko poezijo od folklore do postmodernizma na primeru del Alesja Razanava, ter študent Jury Bjalov z Univerze v Krakovu in Gomejske državne univerze v Belorusiji, ki je predstavil interpretacijo literarnih del na bazi Jungove analitične psihologije na primeru nekaj povesti. Sekcijo je vodila Lidija Rezončnik. Prispevki bodo objavljeni v konferenčnem zborniku.

Znanstveno srečanje smo zaključili z ogledom Gorice pod vodstvom Ane Toroš, a ker nam jo je zagodlo vreme, smo si ogledali le glavni trg, Slovensko knjižnico in Trgovski dom.

Mednarodno znanstveno srečanje mladih humanistov je edina študentska konferenca v Sloveniji, ki doktorskim študentom in mladim doktorjem slavistike in slovenistike omogoča predstavitev rezultatov raziskav ter najnovejših dognanj na slavističnem oz. slovenističnem področju. Organizatorji si prizadevamo ohraniti visoko raven strokovnosti in kvalitete ter za prepoznavnost srečanja tudi v mednarodnem prostoru

Lidija Rezončnik, Nina Zavašnik
Študentska sekcija Zveza društev Slavistično društvo Slovenije
studentska.sekcija.zdsds@gmail.com

NAVODILA AVTORJEM

Slavistična revija sprejema izvirne in še neobjavljene znanstvene in strokovne članke s področij slovenističnega oz. slavističnega jezikoslovja in literarne vede ter iz sorodnih strok, ki niso v uredniški presoji za nobeno drugo publikacijo. Članki so v slovenščini, izjemoma tudi v drugih slovanskih in svetovnih jezikih, pred objavo pa morajo v postopek uredniškega recenziranja. O sprejemu ali zavrnitvi članka je avtor obveščen približno tri mesece po njegovem prejemu. Objavljeni članki bodo takoj prosto dostopni v spletnem arhivu revije in z zamikom v Digitalni knjižnici Slovenije. Pisec ohrani avtorske pravice nad člankom brez omejitev. Korekture je potrebno vrniti v treh dneh. Avtor odda članek na portalu <http://ojs.srl.si> (če gre za prvo tovrstno oddajo avtorja, se na portalu najprej registrira kot avtor). Dolžina članka naj ne presega ene in pol avtorske pole, tj. 45.000 znakov, ocene 24.000 znakov, poročila 8.000 znakov s presledki in opombami vred. Daljši prispevki bodo zavrnjeni. Tipkopis je potrebno oddati v datoteki RTF ali v podobnem besedilnem formatu in v datoteki PDF. Nabor je Times New Roman, velikost besedila 12 pik, za izvleček, povzetek, daljše citate in opombe 10, razmik med vrsticami pa 1,5. Odstavki so ločeni s prazno vrstico in brez umika ter desne poravnave. Narekovaji so dvojni srednji, ločila in prečrkovanje tujih pisav se ravna po zadnjem slovenskem pravopisu. Sinopsis naj ne presega 8 vrstic, povzetek ne dveh strani, ključnih besed, ki niso besede iz naslova, naj bo 3–5; avtor naj poskrbi tudi za prevod sinopsisa, povzetka in ključnih besed v angleščino. Članki, ki niso napisani v slovenščini, imajo slovenski povzetek. Avtor naj priloži svoj elektronski naslov in polni naslov institucije, na kateri dela. Slikovni material se priloži v ločenih datotekah; vsako sliko s svojo številko; v tipkopisu pa mora biti označeno, kam katera sodi; podnapisi k slikam so že v tipkopisu članka. Nad 5 vrstic dolgi navedki so odstavčno ločeni od drugega besedila in brez navednic. Izpusti so v navedku označeni s tremi pikami v oglatih oklepajih; na začetku in na koncu citatov ni tropičij. Zaporedna številka opombe stoji stično za ločili, ki sledijo mestu, na katero se nanaša. Literatura se navaja v krajši obliki v oklepaju v tekočem besedilu (BORŠNIK 1962: 213), v daljši obliki pa v seznamu literature na koncu članka. Spletno verzijo objave navedemo za bibliografskimi podatki natisnjene verzije. Seznam literature oblikujemo takole:

Marja BORŠNIK, 1962: *Študije in fragmenti*. Maribor: Obzorja.

Helga GLUŠIČ, 2003: Izraz negotove zavesti: Pogled na sočasni slovenski roman. *Sodobni slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Ljubljana: FF (Obdobja, 21). 287–95.

Irena NOVAK POPOV, 2006: Ustvarjalnost kontroverzne umetnice Svetlane Makarovič. *Slavistična revija* 54/4. 711–25.

Luiza PESJAK, 1887: *Beatin dnevnik: Roman*. *Wikivir*. Ogled 13. aprila 2011.

Opombe naj ne vsebujejo bibliografskih podatkov, če pa že, naj bodo enote bibliografske navedbe med seboj ločene z vejicami: Marja Boršnik, *Študije in fragmenti*, Maribor, Obzorja, 16–18. Na koncu vsake bibliografske enote je pika. Naslovi samostojnih izdaj, knjig in periodičnih publikacij so postavljeni *ležeče*. Zbirka je v oklepaju tik pred navedbo strani; krajšavo str. za stran izpustimo. Naslovi v stroki poznane periodike so lahko okratičeni (npr. *SR za Slavistično revijo*, *LZ za Ljubljanski zvon*). Pri zaporednem navajanju več del enega avtorja v seznamu literature namesto imena in priimka napravimo dva pomišljaja. Kadar na isto leto pride več del istega avtorja, letnici na desni stično dodajamo male črke slovenske abecede: 1944a, 1944b. URL-jev ne navajamo, ampak samo Na spletu.

GUIDELINES FOR AUTHORS

Slavistična revija (*Slavic Review Ljubljana*, SRL) accepts original, not previously published scholarly articles in the areas of Slovene and Slavic linguistics and literary studies and from related disciplines, which were submitted only to SRL. Articles are published primarily in Slovene and occasionally also in other Slavic or world languages. Before publication, all articles submitted to *Slavistična revija* are reviewed by the editors. The author is notified whether his/her article has been accepted for publication about three months after the submission date. The proofs must be returned to the publisher within three days. Authors should submit articles online at <http://ojs.srl.si>. Articles should not exceed 45,000 characters, reviews 24,000 characters, and reports 8,000 characters; longer papers will be rejected. All manuscripts must be submitted as RTF or similar files and in PDF format, using the Times New Roman font. The article should be typed in 12-point font, the abstract, summary, longer quotations, and footnotes should be in 10-point font with 1.5 spaces between the lines. Paragraphs must be separated by an empty line, without indentation, and without right justification. Quotation marks are second-level double quotes (« »), punctuation and transliteration of foreign alphabets must comply with the latest edition of the Slovenski pravopis. Each article must include an abstract (not to exceed 8 lines), a summary (not to exceed 2 pages), as well as 3–5 key words that are not contained in the title. The author should also provide the English translation of the abstract, summary and key words. Articles written in a language other than Slovene must include a summary in Slovene. Authors must provide their e-mail address and full name of the institution with which they are affiliated. Visual materials are to be sent in separate files, with each illustration numbered. In the manuscript, it must be clearly indicated where each illustration belongs; the captions to the illustrations are already included in the manuscript. Quotations longer than 5 lines should be typed in separate paragraphs, without quotation marks. Omissions in quotations must be indicated with three dots in square brackets, with no dots at the beginning or at the end of quotation. The footnote number must follow (with no space) the punctuation mark at the end of the segment that the footnote refers to. In the text, literature is cited in short form in parentheses, e.g., (BORŠNIK 1962: 213). Literature is cited in long form in the list of references at the end of the article. The on-line version of the article is listed after the reference for the printed version. In the list of references, the works are cited in the following manner:

Marja BORŠNIK, 1962: *Študije in fragmenti*. Maribor: Obzorja.

Helga GLUŠIČ, 2003: Izraz negotove zavesti: Pogled na sočasni slovenski roman. *Sodobni slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Ljubljana: FF (Obdobja, 21). 287–95.

Irena NOVAK POPOV, 2006: Ustvarjalnost kontroverzne umetnice Svetlane Makarovič. *Slavistična revija* 54/4. 711–25.

Luiza PESJAK, 1887: *Beatin dnevnik: Roman*. Wikivir. Ogled 13. aprila 2011.

Footnotes should be free of bibliographic information; if this cannot be avoided, individual parts of a bibliographic citation are separated by commas: Marja Boršnik, *Študije in fragmenti*, Maribor, Obzorja, 16–18. Each bibliographic entry is followed by a period. Titles of individual editions, books, and periodicals are italicized. The series name is listed in parentheses before the page number; the abbreviation *str.* for *stran* 'page' is omitted. The titles of periodicals well-known in the field may be abbreviated (e.g., *SR* for *Slavistična revija*, *LZ* for *Ljubljanski zvon*). In subsequent quotations of several works by the same author in the reference list, the name is replaced by two hyphens. When citing several works by the same author with the same year of publication, the year of publication is followed (with no space) by lower-case letters, e.g., 1944a, 1944b. Just put Web instead of citing long URLs.

CONTENTS

ARTICLES

Boris Yustinovich NORMAN, Mikhail Yurievich MUKHIN: On the syntactic component of lexical semantics	1
Jurij BON, Urška PERENIČ: Experimental Use of Quantitative Electroencephalography in the Analysis of (Literary) Reading: Time-Frequency Analysis	13
Marjeta VRBINC, Alenka VRBINC: Structural and Semantic Aspects of Usage Notes in a Learner's Bilingual Dictionary	33
Anna Felixovna LITVINA, Fjodor Borisovich USPENSKIJ: The Expected Paradoxes in the Last Poem of Gabriel Derzhavin "Time's River"	47
Anka M. VUČINIĆ GUJIĆ: Elements of Postmodernism in the Poetry of Jevrem Brković	61

REVIEWS – REPORTS – NOTES – MATERIAL

Silvo TORKAR: Sisentschelli and His Poem <i>Zafhtitno voshejne</i>	71
Lidija REZONIČNIK, Nina ZAVAŠNIK: The International Conference of Junior Humanities Scholars "Slavic Languages at a Junction of Cultures"	74

Revijo sofinancira:
ARRS.